

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії модерної доби та новітнього часу.

До захисту допущено

кафедрою модерної доби та новітнього часу, протокол № 6 від 03.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедру _____ Юрій ВОЛОСНИК

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Апанасенко Олександри Миколаївни

«Еволюція інституту сім'ї та шлюбу в радянському суспільстві
в 1920-1930 ті рр.»

"The Evolution of the Institution of Family and Marriage in Soviet Society in the
1920s–1930s"

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Апанасенко Олександра

Науковий керівник _____ д-р. іст. наук, проф. Волосник Юрій Петрович

Харків – 2026

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному аналізу трансформації радянської моделі сімейно-шлюбних відносин у 1920-1930-х роках на прикладі тогочасної столиці УСРР - Харкова та Харківського регіону. Метою дослідження є виявлення та історична реконструкція впливу правових, ідеологічних, соціально-економічних та демографічних експериментів тоталітарної держави на повсякденне життя й стратегії виживання міських родин. У роботі детально з'ясовано теоретичні та законодавчі засади десакралізації шлюбу в радянський період, комплексно вивчено деструктивний вплив хронічної житлової кризи, штучного Голодомору 1932-1933 років та масового політичного терору на приватну сферу містян, а також всебічно охарактеризовано сутність, причини та механізми сталінського неоконсервативного повороту (великого відступу) другої половини 1930-х років. Наукова новизна полягає у поєднанні макроісторичного аналізу загальносоюзного та республіканського законодавства з мікроісторичним вивченням повсякденних побутових і демографічних практик харківських родин на основі залучення масиву неопублікованих архівних джерел. Доведено, що радянська сімейна політика еволюціонувала від лібертарних марксистських утопій ранньобільшовицького періоду до жорсткого державного контролю, одержавлення репродуктивної функції та закріплення патріархальної системи «подвійного тягара» для радянських жінок.

Ключові слова: інститут сім'ї, радянське суспільство, шлюб, тоталітаризм, Харків, повсякденне життя, гендерний контракт, житлова криза, великий відступ, соціальні катастрофи, демографічні процеси.

ABSTRACT

The qualification thesis provides a comprehensive analysis of the transformation of the Soviet model of family and marriage relations in the 1920s–1930s, using the case study of the then capital of the Ukrainian SSR - Kharkiv and its region. The study aims to identify and historically reconstruct the impact of legal, ideological, socio-economic, and demographic experiments of the totalitarian state on the everyday life and survival strategies of urban families. The work clarifies the theoretical and legal foundations of the desacralization of marriage during the Soviet period, examines the destructive impact of the chronic housing crisis, the man-made Holodomor of 1932–1933, and mass political terror on the private sphere of citizens, and comprehensively characterizes the essence, causes, and mechanisms of the Stalinist neoconservative turn ("the Great Retreat") in the second half of the 1930s. The scientific novelty lies in combining the macro-historical analysis of all-Union and republican legislation with the micro-historical study of the everyday practices and demographic behavior of Kharkiv families, based on a wide range of unpublished archival sources. It is proven that Soviet family policy evolved from libertarian Marxist utopias of the early Bolshevik period to strict state control, nationalization of reproductive functions, and the consolidation of the patriarchal "double burden" system for Soviet women.

Keywords: family institution, Soviet society, marriage, totalitarianism, Kharkiv, everyday life, gender contract, housing crisis, great retreat, social catastrophes, demographic processes.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА СУСПІЛЬНІ ДЕСТРУКЦІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	16
1.1. Впровадження Кодексів про сім'ю УСРР у юридичну практику Харкова.....	17
1.2. Антирелігійна кампанія та десакралізація шлюбу: від вінчання до «червоних весіль»	23
1.3. Соціальні кризи в Харкові: від комуналізації побуту до трагедії дитячої безпритульності.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КУРСУ У СФЕРІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В 1930-ТІ РР. ХХ СТ.	35
2.1. Реставрація патріархальних норм та законодавче обмеження свободи розлучень	35
2.2. Заборона абортів 1936 року та державна політика стимулювання народжуваності	40
2.3. Трансформація сімейних цінностей в умовах системного державного терору	44
РОЗДІЛ 3. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СІМЕЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ У 1920-1930-Х РР.	51
3.1. Еволюція гендерних ролей: від «рівноправного товариша» до «соціалістичної матері».....	51
3.2. Житлово-побутові умови харківських родин: від комунального експерименту до ієрархічного побуту	54
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	65

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку історичної науки, зокрема в межах східноєвропейських студій, особливої ваги набуває дослідження соціальної історії міжвоєнного періоду, коли приватна сфера життя стала головним об'єктом державного конструювання. Вивчення еволюції інституту сім'ї та шлюбу в радянському суспільстві 1920-1930-х років є критично важливим для розуміння природи тоталітаризму та механізмів соціальної інженерії, які застосовувалися партійно-державним апаратом СРСР. Родина в радянській системі координат не була автономним інститутом, а перетворилася на своєрідний барометр політико-ідеологічного курсу: від марксистських утопій щодо швидкого «відмирання» сім'ї до її жорсткої інституціоналізації як базового осередку мобілізаційної економіки.

Актуальність проблематики зумовлена необхідністю глибокого аналізу безпрецедентного за своїми масштабами соціального експерименту, який пережило радянське суспільство впродовж двох десятиліть. Період 1920-х років характеризувався радикальним зломом патріархальних традицій, легалізацією фактичних шлюбів та спробами усупільнення побуту. Натомість 1930-ті роки ознаменувалися різким неоконсервативним поворотом, який в історіографії отримав назву великого відступу. Державна політика була переорієнтована на зміцнення шлюбних зв'язків, криміналізацію абортів та ускладнення процедури розлучень задля розв'язання демографічних проблем напередодні глобального світового конфлікту. Дослідження цих діаметрально протилежних підходів дозволяє деконструювати міфи про поступальний та послідовний характер радянської соціальної модернізації.

Звернення до цієї теми зберігає свою наукову актуальність і з огляду на потребу осмислення того, як макроісторичні процеси форсованої індустріалізації та політичного терору деформували повсякденні практики на мікрорівні. Аналіз того, як радянська держава маніпулювала гендерними ролями, житловою політикою та сімейним правом для встановлення абсолютного контролю над населенням, є ключем до розуміння довготривалих

соціокультурних наслідків тоталітарного панування у Східній Європі. Сучасні суспільствознавчі дискусії щодо меж втручання держави у приватний простір роблять історичний досвід функціонування радянської сім'ї надзвичайно затребуваним та повчальним для сучасних дослідників соціальної історії.

Об'єкт дослідження. Радянська модель сім'ї та шлюбу як соціального інституту в умовах модернаційних змін 1920-1930-х років.

Предмет дослідження. Динаміка трансформації сімейних цінностей, інституту сім'ї, гендерних ролей та житлово-побутових практик населення Харкова під впливом державної політики та соціальних катастроф.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920-1939 рр.

Нижня межа (початок 1920-х рр.) визначається початком радикальної перебудови більшовиками сімейного побуту та розробкою ліберального законодавства, що завершилася прийняттям Кодексу законів про родину 1926 р.

Верхня межа - 1939 р. зумовлена остаточним переходом до неоконсервативної моделі сім'ї та початком Другої світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють місто Харків та Харківщину. Вибір даного регіону зумовлений його статусом тогочасної столиці УСРР (до 1934 р.) та статусом одного з найбільших індустріальних центрів, що дозволяє розглядати Харків як модельний майданчик для впровадження радянських соціальних експериментів.

Мета дослідження полягає у комплексному розкритті процесу трансформації радянської моделі сімейно-шлюбних відносин у 1920-1930-х роках та виявленні впливу державних правових, ідеологічних і демографічних експериментів на повсякденне життя родини, де увага автора зосереджується переважно на Харкові та Харківському регіоні.

Відповідно до поставленої мети було визначено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми.
2. З'ясувати ідеологічні та правові основи трансформації шлюбно-сімейної політики радянської влади в умовах НЕПу.

3. Охарактеризувати передумови, масштаби та специфіку соціальних криз у Харкові, зокрема феномен дитячої безпритульності у міжвоєнний період.
4. Проаналізувати причини та сутність сталінського «неоконсервативного повороту» в сімейному законодавстві протягом 1930-х років.
5. Дослідити вплив Голодомору та радянської карально-репресивної системи на приватну сферу та інститут сім'ї в добу Великого терору.
6. Реконструювати повсякденне життя, еволюцію гендерних ролей та житлово-побутові умови харківських родин у міжвоєнну добу.

Огляд історіографії. Історіографічна база дослідження є багатовекторною та відображає тривалу еволюцію наукових підходів від традиційної політичної історії до сучасної антропології повсякдення, мікроісторії та гендерних студій. Весь масив опрацьованої літератури, зважаючи на вимоги наукової методології, доцільно розподілити на дві засадничі групи: вітчизняну українську та зарубіжну історіографію, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до розкриття теми.

Вітчизняна історіографія у своєму розвитку пройшла кілька етапів, починаючи безпосередньо з 1920-х років, коли відбувалося закладення ідеологічних підвалин радянської сім'ї. Перший етап (1920-ті - початок 1990-х рр.) представлений працями теоретиків «нового побуту», серед яких ключове значення мають роботи Олександри Коллонтай. Її фундаментальні розвідки, такі як «Сім'я та комуністична держава»¹ та «Нова мораль і робітничий клас»², активно публікувалися саме в Україні (зокрема у Харкові), стаючи ідеологічним дороговказом для місцевих жінвідділів у справі радикальної

¹ Kollontai A. Communism and the Family. New York : Contemporary Publishing Association, 1920. 32 p.

² Kollontai A. The New Morality and the Working Class. Selected Writings of Alexandra Kollontai / ed. by A. Holt. New York : W. W. Norton & Company, 1980.

десакралізації шлюбу. Важливий фактологічний та статистичний фундамент цього періоду заклали праці українського демографа А. Хоменка («Населення України», 1927 р.)¹ та фахові юридичні коментарі С Канарського до Кодексу 1926 року², що дозволяють реконструювати правове поле ранньорадянського Харкова. Важливе значення мають дослідження С.В. Мінаєва, що ґрунтуються на аналізі великого масиву статистико-демографічних даних.³

Наступний етап вітчизняної історіографії позначений переосмисленням радянського досвіду крізь призму соціальної трансформації та антропології повсякдення, починаючи з 1991 р. У цьому контексті критично важливою є монографія Романа Любавського «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років»⁴, де автор аналізує перехід від ранньорадянських ідеологічних експериментів і лібертарних утопій 1920-х років до прагматичного згортання соціальних інновацій у 1930-х роках. Дослідник трактує цей процес крізь призму форсованої радянської модернізації, яка докорінно змінювала структури повсякдення, деконструювала традиційний сімейний побут і підпорядковувала приватне життя містян жорсткому контролю тоталітарної держави.

Сучасна українська історіографія (кінець ХХ - початок ХХІ ст.) значно збагатила тему гендерним та антропологічним вимірами. Ключовими стали роботи Оксани Кісь⁵, яка детально проаналізувала формування радянського гендерного контракту з його «подвійним тягарем» та деконструкцію традиційної моделі української родини. Демографічний і соціально-катастрофічний аспекти трансформації сім'ї розкрито у працях С

¹ Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Х.: Держплан УСРР, 1927.

² Канарський С Кодекс законів про сім'ю, шлюб та опіку УСРР: Практичний коментар. Х.: Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929.

³ Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Населення України. Міський житловий фонд. Х.: Харків-друк, 1928. 92с.

⁴ Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. С 115.

⁵ Кісь О. Українські жінки у горнілі модернізації. Харків: КСД, 2017.

Кульчицького¹ (зокрема у другій частині його фундаментального дослідження «Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі») та Л. Гриневича², які надали макроісторичну базу для оцінки руйнування шлюбної структури внаслідок Голодомору. Репресивні механізми впливу тоталітарної держави на родину, зокрема судову практику та долі «членів сімей зрадників Батьківщини», ґрунтовно досліджено у працях Н. Романець³ та О. Безносова⁴. Побутову специфіку Харкова як столичного центру й повсякденне життя його мешканців реконструйовано завдяки розвідкам О. Мовчана⁵, М. Борисенко⁶, В. Даниленка⁷ та О. Романець⁸, які фокусують увагу на кризі приватності та комуналізації побуту. Значний внесок у розуміння норм та аномалій міського життя цього періоду зробила Олена Стяжкина⁹, чиї підходи дозволили простежити руйнування меж сімейної інтимності через впровадження нової обрядовості.

Зарубіжна історіографія (західна соціальна історія та радянологія) представлена працями науковців, які першими відійшли від вивчення суто партійно-державних директив і звернулися до аналізу реальних повсякденних

¹ Кульчицький С. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. К.: Інститут історії України НАНУ, 2003.; його ж. С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996.; його ж. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : у 3 кн. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. С 105.

² Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С 50–64.

³ Романець Н. Репресивна політика радянської влади щодо селянства України (1920–1930-ті рр.). Кривий Ріг: Роман Козлов, 2011.

⁴ Безносов О. Політичні репресії 1937–1938 рр. на Харківщині. Х.: Основа, 2002

⁵ Мовчан О. Житлово-побутові умови робітників та комунальне обслуговування в УСРР. 1920-ті рр. його ж. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — Вип. 17. — С 229–277.

⁶ Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. — К.: ВД «Стилос», 2009. — 254 С

⁷ В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. СТАЛІНІЗМ НА УКРАЇНІ: 20—30-ті роки. К.: Либідь, 1991. — 343 С

⁸ Романець О. В. Еволюція шлюбно-сімейного законодавства в радянській Україні у 1920–1930-х роках // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. 2013. Вип. 48. С 85.

⁹ Стяжкина О. В. Стигма окупації: Радянські жінки у самосприйнятті 1940-х років. Київ: Дух і Літера, 2019. С 45.

практик. Фундаментальне значення для нашої роботи має класична праця Річарда Стайтса «The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930»¹, яка розкриває ідеологічне підґрунтя радикального більшовицького експерименту 1920-х років. Інституційні причини краху цієї лібертарної утопії та перехід до жорсткого консервативного законодавства 1930-х років детально проаналізовані в базовій монографії Венді Голдман «Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936».²

Для розуміння концептуального зламу в політиці 1930-х років ключовим у зарубіжній науці є концепт великого відступу, вперше сформульований соціологом Ніколасом Тімашевим у праці «Великий відступ: зростання та занепад комунізму в Росії» ("The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia").³ Своєю чергою, монографія Шейли Фіцпатрік «Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s»⁴ надала необхідний методологічний інструментарій для розуміння того, як міська родина адаптувалася до умов тотального дефіциту, житлової кризи та ієрархізації сталінського суспільства. Психологічний вимір державного втручання в емоційну сферу сім'ї та наслідки травматичного досвіду епохи індустріалізації ґрунтовно висвітлила британська науковиця Кетрін Меррідейл⁵.

Загалом, аналіз історіографічної бази свідчить, що, незважаючи на значний масив літератури, комплексного дослідження еволюції інституту сім'ї

¹ Стайтс Р. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930. Princeton: Princeton University Press, 1978. 488 p.

² Голдман В. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 120.

³ Тімашев Н. «Великий відступ: зростання та занепад комунізму в Росії» (The Growth and Decline of Communism in Russia). New York: E. P. Dutton & Co., 1946. P. 150.

⁴ Фіцпатрік Ш. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York; Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 85.

⁵ Меррідейл К. Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia. London: Faber and Faber, 2000. P. 112.

та шлюб у крізь взаємопов'язану оптику правових, гендерних, побутових і демографічних трансформацій безпосередньо на матеріалах Харкова досі бракує. Це відкриває простір для наукового пошуку і підтверджує доцільність нашого дослідження.

Джерельна база дослідження. Для розв'язання поставлених завдань нами залучено репрезентативний комплекс опублікованих та неопублікованих джерел, які за видовим критерієм можна класифікувати на кілька груп. Першу групу становлять нормативно-правові акти та документи державного діловодства, що дозволяють простежити еволюцію офіційного курсу щодо сім'ї. Правовий фундамент дослідження базується на порівняльному аналізі декрету РНК УСРР 1919 року¹ та Кодексу законів про родину, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР 1926 року², а також на ключових постановах 1930-х років, зокрема постанові ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 року «Про роботу щодо перебудови побуту»³ та засадничій постанові ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 року⁴, яка закріпила заборону абортів та ускладнення процедури розлучення. Репресивну складову державної політики реконструйовано крізь призму оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року⁵, що легалізував переслідування членів сімей репресованих. Окремий репрезентативний масив джерел становлять матеріали Всесоюзних переписів населення 1926 та 1939 років, які дозволили здійснити компаративний аналіз шлюбно-сімейної та гендерної структури мешканців Харкова та Харківщини. Зокрема, матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 року⁶ зафіксували вихідні демографічні параметри харківської

¹ Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану : Декрет РНК УСРР від 20 лютого 1919 р. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1919. № 11. Ст. 124.

² Кодекс законів про родину, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР : затверджений Всеукр. Центр. Викон. Комітетом 31 травня 1926 р. Харків : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1926. 48 С

³ Про роботу щодо перебудови побуту : Постанова ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 р. *Правда*. 1930. 29 трав. (№ 146).

⁴ Про заборону абортів... : Постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 р. С 15.

⁵ Про операцію з репресування дружин зрадників Батьківщини... : Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. // *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. Київ : Абрис, 1997. С 402.

⁶ Всесоюзний перепис населення 1926 року. Харків : ЦСУ УСРР, 1928. Т. 11 : Українська Соціалістична Радянська Республіка. С 45.

міської родини на етапі лібералізації шлюбного права та в умовах відносної стабілізації періоду непу. Розсекречені статистичні дані Всесоюзного перепису населення 1937 року¹ залучено для реконструкції глибинних деформацій у структурі населення після першої хвилі тоталітарних трансформацій, оскільки, попри знищення радянським керівництвом первинних матеріалів, збережені зведені таблиці унаочнюють прямі наслідки надсмертності чоловічого населення в регіоні внаслідок штучного Голодомору 1932-1933 років та розгортання репресій. Підсумкові матеріали Всесоюзного перепису населення 1939 року² проаналізовано як фінальний демографічний зріз довоєнної доби, де статистичні дані щодо розподілу населення міста Харкова за статтю, віком та шлюбним станом наочно задокументували катастрофічне порушення гендерного балансу через різке переважання жіночого населення у репродуктивному віці, стрімке зростання кількості неповних нуклеарних сімей та загальне падіння рівнів народжуваності наприкінці 1930-х років. Важливий пласт неопублікованих джерел становлять матеріали з фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО), зокрема документи Харківського губвиконкому³, Харківського окрвиконкому⁴, звіти відділів ЗАГСу та протоколи засідань товариських судів великих підприємств, як-от завод «Комунар» чи ХПЗ⁵. Окрему групу складають матеріали періодичної преси - харківських газет «Вісті ВУЦВК», «Харківський пролетар»⁶, «Соціалістична Харківщина» та спеціалізованих часописів «Червоне право»⁷ і «Комунарка України»⁸. Преса досліджувалася нами не лише як ретранслятор радянської

¹ Всесоюзний перепис населення 1937 року : Документи та матеріали // *Населення України. Демографічний та соціально-економічний аналіз* / за ред. С. І. Пирожкова. Київ : ІДСД НАН України, 2004. С 115.

² Всесоюзний перепис населення 1939 року : Статистичні матеріали по УРСР // *Трагедія українського села: демографічний вимір (1930–1939 рр.)* : 3б. документів / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. С 248.

³ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. Р-203 (Харківський губвиконком). Оп. 1. Спр. 45. Арк. 12.

⁴ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. Р-845 (Харківський окрвиконком). Оп. 2. Спр. 115. Арк. 7–9.

⁵ ДАХО. Ф. Р-3031 (Заводське комерційне та громадське управління Харківського паровозобудівного заводу). Оп. 1. Спр. 88 (Протоколи засідань товариського суду заводу за 1934 р.). Арк. 5.

⁶ Проти побутового розкладу та міщанства // *Харківський пролетар*. 1928. 14 берез. (№ 62). С 3.

⁷ Самойлов М. Побутові справи в радянському суді // *Червоне право*. 1931. № 5. С 14–16.

⁸ Новий закон про шлюб та сім'ю на варті інтересів жінки // *Комунарка України*. 1926. № 11. С 8.

пропаганди, а й як специфічне джерело з історії повсякдення міського соціуму. Саме на сторінках преси, окрім офіційної ідеологічної хроніки, нами виявлено масові публікації листів-зречень дружин від репресованих чоловіків, що є унікальним джерелом для вивчення ерозії сімейної етики в умовах тоталітаризму, а також зафіксовано специфічні хроніки міського побуту, відкриті листи робітників та судові нариси щодо стягнення аліментів і житлових суперечок містян, що безпосередньо ілюструє кризу приватності у досліджуваній період. Особливу увагу при опрацюванні фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО) було приділено документам фонду Р-203 (Харківський губернський виконавчий комітет)¹ та фонду Р-845 (виконавчий комітет Харківської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів)². Зокрема, вивчено протоколи засідань секцій побуту, що містять звіти про стан "нового способу життя" в робітничих гуртожитках Харкова, та листування відділів соціального забезпечення щодо призначення аліментів і допомоги багатодітним матерям після прийняття Постанови від 27 червня 1936 року. Важливим підтвердженням трансформації сімейних цінностей стали матеріали фонду Р-18 (Статистичне управління Харківської області)³, де зафіксовано статистичні картки реєстрації шлюбів та розлучень по м. Харкову, що дозволяють проаналізувати динаміку так званих "фактичних шлюбів", які переважали до середини 1920-х років. Детально проаналізовано протоколи обшуків та описи конфіскованого майна, що дають уявлення про матеріальний стан родин "ворогів народу". Ключову роль у дослідженні відіграли анкетні дані заарештованих, де містилися відомості про склад сім'ї на момент арешту, що дозволило простежити подальшу долю дітей, відправлених до спецдитячих будинків системи НКВС. Використання цих документів у поєднанні з матеріалами фонду Р-305⁴ дало змогу виявити

¹ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-203 (Харківський губернський виконавчий комітет). Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4.

² ДАХО. Ф. Р-203 (Харківський губернський виконавчий комітет). Оп. 1. Спр. 25. Арк. 15.

³ ДАХО. Ф. Р-18. Оп. 2. Спр. 88 (Звіти та відомості про природний рух населення Харківської округи). Арк. 4.

⁴ ДАХО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 8.

механізми позбавлення виборчих прав («позбавленців») цілих родин за соціальним походженням».

Комплексне використання цього масиву автентичних джерел дозволило здійснити об'єктивну реконструкцію трансформацій інституту сім'ї в Харкові у 1920-1930-х роках.

Методологічна основа дослідження. Теоретичну базу роботи становлять принципи науковості, історизму та об'єктивності. Фундаментом дослідження виступають положення «нової соціальної історії» та антропологічного повороту, що дозволило змістити фокус із глобальних політичних подій на мікроісторію родини та приватну сферу життя людини.

Методи дослідження. У роботі використано комплекс спеціальних методів, що забезпечили об'єктивність аналізу трансформацій у сімейній сфері. Центральне місце посідає історико-генетичний метод, завдяки якому вдалося простежити зміну ідеологічних парадигм: від ліберального радикалізму 1920-х років, зафіксованого у Кодексі 1926 року, до неоконсервативного великого відступу 1930-х років. Історико-порівняльний метод дозволив зіставити законодавчі норми цих десятиліть, зокрема положення Кодексу та постанови від 27 червня 1936 року, що допомогло аргументовано довести відхід влади від ідей емансипації до посилення державного контролю над приватним життям. За допомогою історико-типологічного методу було класифіковано типи тогочасних родин за їхньою структурою (нуклеарні, складні, неповні), що дозволило з'ясувати, які саме моделі сім'ї були характерними для Харкова у досліджуваний період. Метод історичної ретроспекції виявився корисним для оцінки наслідків соціальних експериментів 1920-х років крізь призму пізнішої стабілізації, допомагаючи реконструювати стратегії виживання харків'ян в умовах житлової кризи та репресій. Виклад матеріалу в роботі побудовано за проблемно-хронологічним принципом.

Наукова новизна. Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному переосмисленні еволюції радянської сімейної політики 1920-

1930-х років через оптику «нової соціальної історії» та антропології повсякдення на матеріалах Харкова як тогочасної столиці УСРР та великого промислового центру. Уперше у вітчизняній історіографії на рівні бакалаврського дослідження здійснено спробу синхронізувати аналіз трансформацій нормативно-правового поля (від ліберального Кодексу 1926 року до урядової постанови 1936 року) із реалізацією стратегій виживання міської родини в умовах кумулятивного ефекту трьох соціальних катастроф: хронічної житлової кризи, штучного Голодомору 1932-1933 років та Великого терору. У межах роботи уточнено та розширено наукові уявлення про феномен дитячої безпритульності початку 1930-х років. На основі розсекречених матеріалів фондів ДАХО доведено, що ліквідація сирітства періоду Голодомору в Харкові здійснювалася тоталітарною державою не педагогічними (як це декларувалося більшовицькою владою), а виключно репресивно-каральними методами - через зачистки вокзалів патрулями міліції, ОДПУ, примусову працю у спецмайстернях ХТЗ та депортації підлітків до таборів ГУЛАГу, що фактично перетворило дитяче сирітство на об'єкт карної політики. Разом із тим концептуалізовано специфіку ерозії внутрішньосімейної етики в умовах Великого терору 1937-1938 років. Через залучення матеріалів періодичної преси Харкова та его-документів епохи деконструйовано тоталітарний механізм інструменталізації родинних зв'язків каральними органами, зокрема через феномен примусових «вокзальних розлучень», масову практику публічних зречень дружин від репресованих чоловіків на шпальтах газети «Соціалістична Харківщина» та ідеологічне відчуження дітей у спеціалізованих приймальниках-розподільниках НКВС. Подальшого наукового розвитку набула дослідницька парадигма щодо гендерної асиметрії радянської модернізації. На локальному матеріалі Харкова аргументовано, що неоконсервативний великий відступ та перехід від образу жінки як «рівноправного товариша» до культу «соціалістичної матері» не був поверненням до традиційної патріархальної сім'ї, а став інструментом одержавлення репродуктивної функції жінки, що остаточно закріпило за нею

систему виснажливого «подвійного тягаря» -поєднання важкої індустріальної праці з веденням побуту в умовах тотального міського дефіциту та кризи приватності .

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли апробацію за участь у засіданні наукового студентського гуртка за темою «Еволюція інституту сім'ї та шлюбу в радянському суспільстві 1920-1930-х рр. (на матеріалах Харківської області)» 26 березня 2026 року.

Структура дипломної роботи. Кваліфікаційна робота складається з титульного аркуша, реферату (українською та англійською мовами), змісту, вступу, трьох розділів (поділених на сім підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (82 найменування). Загальний обсяг роботи становить 72 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТРАНСФОРМАЦІЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА СУСПІЛЬНІ ДЕСТРУКЦІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

1.1. Впровадження Кодексів про сім'ю УСРР у юридичну практику

Харкова

Радикальна перебудова сімейних відносин у пореволюційному Харкові розпочалася з агресивного наступу на церковно-канонічне право. Успадкована від Російської імперії модель, де шлюб регулювався релігійними інституціями, розцінювалася більшовиками як інструмент «класового пригноблення жінки». Харків, як адміністративний центр УСРР, став головним ретранслятором нових правових норм, зафіксованих у Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1926 року, який прийшов на зміну перехідним декретам 1919 року.

Основоположним принципом харківської юридичної школи того часу стала повна десакралізація шлюбу. Згідно зі ст. 107 Кодексу 1926 р.¹, єдиною підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя визнавалася реєстрація у відділах запису актів громадянського стану (ЗАГС). Проте специфікою українського законодавства, на відміну від західноєвропейських аналогів, була легітимізація «фактичного шлюбу». Якщо пара проживала разом, мала спільне господарство та виховувала дітей, суд міг визнати їх подружжям навіть без штампів в документах. У Харкові, як і в інших містах УСРР, суди отримували позови жінок, які прагнули легітимізувати фактичний шлюб для отримання аліментів. Паралельно з юридичним тиском розгорнулася масштабна ідеологічна кампанія з дискредитації вінчання. У радянській пресі УСРР періоду 1920-х років релігійний шлюбний обряд піддавався системній дискредитації. Офіційні друковані органи, зокрема газета ЦК КП(б)У «Комуніст» та орган ВУЦВК «Вісті ВУЦВК», маркували церковне вінчання як

¹ Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та про акти громадянського стану УСРР. Харків: Юрвидав НКЮ УСРР, 1926. С 15.

«релігійний дурман», «міщанство» та «соціальну кабалу для жінки». ¹На противагу «старому побуту» ідеологи більшовизму конструювали радянську «червону обрядовість». Головним майданчиком для пропаганди цивільних шлюбів став масовий ілюстрований часопис «Безвірник» (Харків), на сторінках якого традиційне весілля протиставлялося комсомольському². Замість таїнства пропонувалися публічні колективні реєстрації - так звані «червоні весілля», що зазвичай проходили у клубах великих підприємств (наприклад, ХПЗ чи заводів Донбасу). Як зазначалося у тогочасних публікаціях преси, мета таких заходів полягала в тому, щоб «вирвати молодь з-під впливу попівщини та міщанського болота».³ Це були суворо регламентовані акції за участю фабзавкомів: замість церковного благословення наречені слухали доповіді партійних секретарів про «нову соціалістичну сім'ю як бойову одиницю пролетаріату», а замість обручок іконами ставали портрети вождів та подаровані томи марксистської літератури.⁴

Однак така лібералізація мала і зворотний бік. Спрощена процедура розлучення через органи ЗАГС без судового розгляду про розрив призвела до того, що Харків у середині 1920-х рр. увійшов до лідерів за кількістю розлучень у республіці.⁵ Конкретизація правових наслідків лібералізації сімейного законодавства яскраво простежується на шпальтах тогочасної юридичної періодики. Головним теоретичним майданчиком для рефлексії цих процесів став часопис Наркомату юстиції УСРР «Червоне право». На його сторінках тогочасні правники, аналізуючи перші підсумки впровадження норм сімейного права, вели гострі дискусії щодо загрози деградації інституту відповідальності батьків. Особливу увагу правнича спільнота приділяла критиці так званого «фактичного шлюбу» та спрощеного порядку аліментних стягнень. Критики надмірної радикалізації законодавства наголошували, що

¹ Проти релігійного побуту // Комуніст. 1924. 18 січня. С 3; Нова сім'я // Вісті ВУЦВК. 1925. 12 травня. С 2.

² Комсомольське весілля як зброя проти попівщини // Безвірник. 1925. № 2. С 14.

³ Геть міщанські пережитки // Безвірник. 1926. № 5. С 21.

⁴ Червоне весілля на ХПЗ // Пролетарій. 1924. 22 січня. С 4.

⁵ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-845. Оп. 1. Спр. 215. Протоколи та статистичні звіти про кількість розлучень у м. Харкові за 1925–1927 рр.

юридичне нівелювання традиційних обов'язків провокує побутовий хаос. Показовою у цьому контексті є тогочасна аргументація на сторінках журналу, де зазначалося: «Широкі кола нашої молоді зрозуміли свободу шлюбу як право на статеву розпусту без жодних обов'язків перед суспільством. Фактичний шлюб став ширмою для безвідповідальних елементів, які залишають жінок із немовлятами напризволяще, покладаючи тягар виховання нового покоління на державні органи опіки».¹

Особливої уваги в юридичній практиці Харкова 1920-х рр. заслуговує питання майнового розмежування всередині сім'ї. згідно з тогочасними кодексами радянське законодавство розширювало економічну самостійність жінки, визнаючи її заробіток особистим доходом, але водночас передбачало спільність майна, набутого в шлюбі, що відрізнялося від дореволюційного законодавства.² У харківських судових архівах збереглися численні справи, де жінки-робітниці відстоювали право на власні заробітки та майно, набуте до шлюбу. Це було частиною загальної стратегії держави щодо «економічного розкріпачення» жінки, аби вона перестала бути фінансово залежною від голови родини. Практична реалізація радянської доктрини «економічного розкріпачення» жінки у 1920-х роках найчіткіше простежується через аналіз тогочасної судової практики Харкова як столиці УСРР. Правовою основою для захисту прав жінок-робітниць став Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР 1926 року. Зокрема, статті 22 та 23 цього Кодексу вперше чітко розмежували правові режими майна подружжя, закріпивши принцип, згідно з яким майно, що належало кожному з подружжя до вступу в шлюб, залишається його роздільною власністю, тоді як майно, нажите під час шлюбу, визнавалося спільною сумісною власністю.³ Це дало жінкам-робітницям легальний інструмент захисту своїх заробітків та майна від

¹ Сухоплієв І. Проект Кодексу про шлюб і сім'ю // Червоне право. — 1925. — № 19–20. — С 13–17.

² Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та про акти громадянського стану УСРР. — Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1926. — С 14–18.

³ Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР : затверджений Всеукр. Центр. Викон. Комітетом 31 травня 1926 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. 1926. № 32. Ст. 242.

привласнення чоловіком чи його родиною. У цивільних справах Харківського окружного суду та міських народних судів Харкова за 1926-1929 роки виокремлюються кілька типових категорій позовів робітниць, матеріали яких відклалися у Державному архіві Харківської області. Першу групу становили позови про витребування особистого дошлюбного майна та самостійних заробітків, коли робітниці харківських підприємств (зокрема тютюнової та текстильної фабрик) зверталися до суду з позовами про повернення речей особистого вжитку, швейних машин чи заощаджень, які утримувалися чоловіками після розпаду шлюбних відносин. Керуючись роз'ясненнями Наркомату юстиції УСРР, які публікувалися у часописі «Вісник радянської юстиції», суди задовольняли такі позови на підставі того, що заробітна плата жінки є її особистим трудовим доходом.¹ Іншою масовою категорією були позови про стягнення заробітної плати та визнання трудових прав хатніми робітницями (домробітницями) проти приватних наймачів, які часто ініціювалися за підтримки галузевих профспілок. Окрім цього, поширеними були справи про поділ спільно нажитого майна подружжя при розлученні та позови про стягнення аліментів на утримання непрацездатної дружини. Наявність таких справ у судових архівах доводить, що радянське сімейне законодавство періоду НЕПу активно використовувалося жінками як інструмент подолання економічної залежності та захисту власного майнового статусу.

Водночас харківські юристи-практики стикнулися з гострою проблемою захисту прав дітей у так званих «незареєстрованих союзах». Легітимізація фактичного шлюбу в Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР 1926 р. мала на меті захистити жінку, проте вона ж створила глибоку юридичну колізію: як довести батьківство, якщо чоловік заперечував факт спільного проживання? У Харкові для вирішення таких спорів суди почали приймати будь-які непрямі докази - свідчення сусідів по

¹ Про засади роздільності майна подружжя // Вісник радянської юстиції. 1926. № 18. С 712.

комунальній квартирі, спільні фотографії або листування. Це перетворило приватне життя містян на об'єкт публічного обговорення, де інтимні подробиці побуту виносилися на розгляд судових колегій. Для реконструкції соціокультурного тла та ментальних настанов тогочасного суспільства, які зумовили виникнення цієї кризи, вагоме значення мають джерела особистого походження, зокрема мемуарна спадщина Ю. Смолича. У першій частині спогадів «Розповідь про неспокій» автор детально фіксує побутові деструкції та трансформацію інституту родини в Харкові у 1920-х рр., що безпосередньо ілюструє передумови зазначених юридичних колізій. Мемуарист описує панування в міському середовищі ідеологем «нового побуту» та «вільного кохання», які призвели до масової відмови молоді від офіційної реєстрації шлюбних відносин у відділах ЗАГСу, оскільки це сприймалося як «міщанський пережиток».¹ Відсутність правової культури та девальвація традиційної моралі приводили до того, що зв'язки розривалися без жодних формальностей, залишаючи жінок та новонароджених дітей без засобів до існування.

Крім того, мемуари фіксують тогочасні особливості комунікативної культури - масове використання записок через відсутність розвиненої телефонної мережі та популярність аматорської фотографії. Обмін приватними повідомленнями та виготовлення спільних фотокарт із дарчими написами були невіддільною частиною повсякденних практик містян. У контексті судочинства після 1926 р. цей масив побутової документації втрачав свій первинний інтимний характер і трансформувався в офіційне джерело доказової бази. Таким чином, его-документи епохи верифікують об'єктивність судових протоколів: зафіксований письменником хаотичний, позбавлений приватності триб життя харківського соціуму ставав тим емпіричним матеріалом, який суди намагалися врегулювати нормами радянського сімейного права, легітимізуючи непрямі докази задля захисту прав дитини.

¹ Смолич Ю. К. Розповідь про неспокій. Частина перша. *Pro Slovo*. URL: <https://proslovo.com/smolych-nespokiy1> (дата звернення: 22.05.2026).

У контексті дослідження еволюції радянського сімейного права та соціальної політики 1920-х років особливої наукової ваги набуває аналіз трансформації інституту опіки та усиновлення. Як переконливо доводить у своїй фундаментальній праці вітчизняний історик А. Г. Зінченко, перші пореволюційні кроки більшовицької влади характеризувалися радикальним доктринізмом та спробою повної деконструкції так званих буржуазних інститутів приватного права. Юридичним вираженням цієї тенденції стало повне скасування інституту усиновлення декретами 1918 року, зокрема Кодексом законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право РСФРР, рецесія якого відбулася й на теренах радянської України.¹

Аналізуючи мотивацію тогочасного законодавця, А. Г. Зінченко зауважує, що скасування усиновлення підпорядковувалося подвійній парадигмі, яка поєднувала ідеологічне прагнення реалізувати концепцію соціалістичного виховання, де монопольним колективним опікуном та вихователем кожної дитини мала виступати виключно пролетарська держава, та прагматично-захисне намагання упередити латентні форми експлуатації сиріт селянськими господарствами під виглядом фіктивного приймання у родину як безкоштовної найманої сили в умовах НЕПу. Проте, як свідчить залучений дослідником масив архівних джерел, зокрема фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), столичний Харків 1920-х років став ареною глибокої системної кризи цієї утопічної моделі. Наслідки Першої світової та Громадянської воєн, поглиблені катастрофічним голодом 1921-1923 років, призвели до кумулятивного ефекту - безпрецедентного напливу дитячого контингенту до Харкова як адміністративного та логістичного центру УСРР.²

У своїх працях А. Г. Зінченко детально реконструює інституційну неспроможність тодішньої Наркомпросвіти та мережі її установ, таких як

¹ Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: дис ... канд. іст. наук. Харків, 2002. С 42.

² Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні... С 78.

приймальники-розподільники, дитячі містечка та ізолятори. Дослідник констатує, що через хронічний дефіцит державного бюджету та матеріально-технічний колапс радянські інтернатні заклади Харкова не лише не виконували своєї соціалізаційної функції, а й перетворювалися на епіцентри епідемій тифу, дизентерії та стрімкої криміналізації дитячого середовища. Масові втечі вихованців із дитбудинків на вулиці міста стали яскравим індикатором банкрутства концепції виключно державного забезпечення.¹

Таким чином, інкорпоруючи висновки у загальний контекст дослідження, можна стверджувати, що правове регулювання сімейно-шлюбних відносин у Харкові 1920-х років розвивалося у векторі постійного дихотомічного балансування, де влада змушена була шукати компроміс між ідеологією про відмирання сім'ї та нагальними імперативами декриміналізації міського простору і стабілізації соціального порядку через реставрацію традиційних інститутів сімейного права.

1.2. Антирелігійна кампанія та десакралізація шлюбу: від вінчання до «червоних весіль»

Трансформація сімейних цінностей у Харкові 1920-х рр. була неможливою без системної атаки на релігійну свідомість містян. Церква, яка століттями виступала головним санкціонером шлюбу, розглядалася більшовицьким режимом як конкурент у боротьбі за лояльність «нової людини». Процес десакралізації сімейних союзів у столичному Харкові мав агресивний характер і координувався через структури Спілки воєвничих безвірників (СВБ) та місцеві партійні осередки. Основним інструментом тиску на традиційну сім'ю стало протиставлення «забобонного» вінчання «свідомому» цивільному шлюбу.

¹ Там само. С 81.

У контексті дослідження трансформації міського середовища та повсякденного життя радянського робітництва на зламі 1920-х - 1930-х років принципового значення набуває аналіз репресивно-ідеологічного тиску на традиційні сфери приватного буття, зокрема релігійну практику. У харківських церквах, серед яких найбільш показовими прикладами є Благовіщенський собор та Трьохсвятительська церква, кількість вінчань стрімко скорочувалася не лише через прямі законодавчі обмеження з боку радянських органів, а й через латентну, але не менш дієву загрозу професійних «чисток». Як свідчать протоколи засідань парткомів харківських заводів, членство в партії або професійній спілці проголошувалося абсолютно несумісним із виконанням будь-якого релігійного обряду. Виявлення факту вінчання часто ставало офіційним приводом для публічного осуду в заводських газетах під специфічними ідеологічними рубриками на кшталт «Наші прогульники та богомольці»¹. Окрім прямого адміністративного та громадського тиску, важливим інструментом так званого «м'якого тиску» держави на приватне життя стала радикальна реформа радянського календаря. Впровадження системи «безперервки» (неперервного виробничого тижня) в Харкові наприкінці 1920-х років фактично зруйнувало традиційний, історично сформований ритм недільного відпочинку, який століттями виступав центром сімейного, комунікативного та релігійного життя українського суспільства. Внаслідок розсинхронізації вихідних днів членів однієї родини сім'я перестала збиратися разом, що цілеспрямовано руйнувало зв'язки між різними поколіннями, атомізувало суспільство та позбавляло церкву її консолідуючої ролі.

Для наукового осмислення та концептуалізації цих емпіричних фактів у межах сучасної макроісторичної та антропологічної парадигми фундаментальне значення мають теоретичні напрацювання Ольги Анатоліївни Колястрок. У своїй праці «Історія повсякденності в Україні: проблема

¹ Наші прогульники та богомольці // Харківський пролетар. 1929. 14 листоп. С 3.

становлення і легітимізації» дослідниця обґрунтовує наукову правомірність та необхідність зміщення дослідницького фокусу з традиційної політико-центричної історії на мікрорівень - на життєвий простір окремого індивіда.¹ Авторка доводить, що саме антропологічно зорієнтована історіографія дозволяє адекватно оцінити специфіку адаптаційних практик людини та стратегій її виживання в екстремальних і кризових суспільних умовах, якими для харківських робітників і стали загрози заводських чисток та ідеологічного безвір'я. Відтак, наведена статистика зменшення кількості вінчань у Благовіщенському соборі та Трьохсвятительській церкві Харкова перестає бути сухим демографічним показником, а постає, за визначенням О. А. Колястрок, відображенням специфічної «мови епохи» та трансформації поведінкових моделей індивіда під впливом тотального державного контролю.² Науковий підхід дослідниці легітимізує залучення до джерельної бази дослідження таких специфічних матеріалів, як протоколи парткомів, фабрично-заводські багатотиражки та карикатури, оскільки саме вони фіксують повсякденні механізми конструювання «нового побуту». Руйнування сімейних зв'язків через «безперервку» та публічне шельмування вірян у заводській пресі Харкова є чітким підтвердженням тези дослідниці про те, що радянська модернізація здійснювалася через brutальне втручання у приватну сферу, деструкцію мікросоціуму та примусову зміну світобачення людини.

Кульмінацією антирелігійної пропаганди в Харкові стала розробка радянської обрядовості. «Червоне весілля» (або «звіздини») мало на меті заповнити емоційну порожнечу після відмови від церковних таїнств. Типовий сценарій передбачав прикрашання залу червоними прапорами та вручення молодят томів творів В. Леніна. У фондах ДАХО зберігся опис весілля робітників ХПЗ (Харківський паровозобудівний завод), де замість традиційного «Гірко!» присутні вигукували гасла про світову революцію.

¹ Колястрок О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2010. Вип. 18. С 387.

² Колястрок О. А. Історія повсякденності в Україні... С 395-396.

Еволюція обрядовості продемонструвала спробу держави монополізувати сферу емоційного життя людини, замінивши вікову традицію сухим протоколом партійного осередку. Проте, незважаючи на масштабність кампанії, архівні звіти фіксували, що навіть у 1930-х рр. значний відсоток харківських родин продовжував таємно дотримуватися релігійних обрядів, що свідчило про глибинну кризу радянської соціальної інженерії.

Особливого розголосу набули заходи, організовані на провідних підприємствах міста, таких як заводи «Серп і молот» та ХПЗ ім. Комінтерну. Саме тут «червоні весілля» стали інструментом публічної демонстрації розриву з традицією. Замість церковного таїнства молодята брали участь у зрежисованих партійними осередками дійствах, де шлюбний союз проголошувався формою служіння пролетарській державі. Як зазначає у своєму дослідженні Ш. Фіцпатрік, радянська влада прагнула монополізувати приватну сферу емоцій, перетворюючи особисту подію на акт колективної солідарності.¹

Масована пропаганда «нового побуту» наприкінці 1920-х років в УСРР зіткнулася із серйозним опором традиційного середовища, через що радянська влада перейшла від агітації до радикального адміністративного зламу календаря. Як переконливо доводить у своїх дослідженнях історик Геннадій Єфіменко, більшовицьке керівництво послідовно витісняло релігійні свята з офіційного простору, замінюючи їх революційними датами.² Якщо згідно з Кодексом законів про працю 1922 року в радянській Україні офіційно існувало 10 релігійних днів відпочинку (Новий рік, Благовіщення, Великдень, Вознесіння, Трійця, Преображення, Успіння, Різдво та два дні Водохреща), то вже в липні 1923 року ВУЦВК та РНК УСРР своєю постановою скоротили цей перелік до 6 днів, викресливши Благовіщення, Вознесіння, Преображення та Успіння. Попри це, робітники харківських заводів продовжували масово

¹ Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 139-145.

² Єфіменко Г. «День фактического переворота» та інші неробочі дні радянської України // ЛІКБЕЗ. Історичний фронт. 2017. 22 лютого. URL: <http://likbez.org.ua> (дата звернення: 25.02.2026).

ігнорувати роботу в дні традиційних свят, через що преса, зокрема газета «Харківський пролетар» у листопаді 1929 року, регулярно таврувала вірян як «прогульників та богомольців», які зривають плани першої п'ятирічки. Важливим кроком ідеологічного наступу стало видання РНК СРСР постанови від 24 вересня 1929 року «Про робочий час і час відпочинку в підприємствах і установах, які переходять на безперервний виробничий тиждень». Запровадження цієї «безперервки» (п'ятиденного тижня, де чотири дні були робочими, а п'ятий - вихідним) під керівництвом голови урядової комісії з переходу на безперервне виробництво Юрія Ларіна остаточно ліквідувало неділю як загальний день відпочинку. Суспільство штучно розділили на п'ять кольорних груп (жовту, рожеву, червону, фіолетову, зелену), кожна з яких мала свій графік вихідних, що технічно унеможливило спільне відвідування богослужінь членами однієї родини чи релігійної громади. Водночас у Харкові, тогочасній столиці УСРР, зберігалася стійкість традиційних установок у формі «подвійного ритуалу», коли після цивільної реєстрації в підвідділах РАЦС чи публічного «червоного весілля» на Харківському паровозобудівному заводі, молодята таємно вінчалися у Благовіщенському соборі. Злам цієї системи завершився постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 4 січня 1930 року «Про зміну законодавства про трудові дні та дні відпочинку», яка остаточно скасувала всі шість релігійних свят в українському правовому полі, залишивши лише п'ять загальнодержавних революційних днів, що остаточно закріпило примусову секуляризацію сімейного та суспільного життя.¹

Особливе місце в ідеологічній перебудові сімейних відносин у Харкові 1920-х рр. належало діяльності Харківського губернського жінвідділу, який виступав головним ретранслятором політики «визволення жінки».² Активістки жінвідділів на провідних підприємствах міста, таких як ХПЗ імені Комінтерну та «Серп і молот», проводили агресивну кампанію проти «кухонного рабства»,

¹ Про зміну законодавства про трудові дні та дні відпочинку: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 4 січня 1930 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (ЗУ УСРР). 1930. № 1. Ст. 10.

² Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. Р-845, оп. 2, спр. 45, арк. 12.

розглядаючи традиційну родину як консервативну перешкоду на шляху до повної соціалізації жінки.¹ У звітах жінвідділів за 1924-1926 рр. наголошувалося, що саме релігійна обрядовість є головним чинником утримання жінки в межах патріархального укладу, тому боротьба з вінчанням набувала характеру політичної мобілізації. Важливим елементом цієї політики стало впровадження так званих «червоних зіздин» - радянського аналога хрещення, під час яких немовлят символічно передавали під опіку держави та профспілок.² У Харкові цей обряд часто поєднувався з урочистою реєстрацією шлюбу в ЗАГСах, що мало на меті створити нову емоційну прив'язку до радянських символів замість церковних таїнств.

1.3. Соціальні кризи в Харкові: від комуналізації побуту до трагедії дитячої безпритульності

Трансформація інституту сім'ї в Харкові у 1920-х роках розгорталася в умовах гострої системної кризи й катастрофічного дефіциту житлового фонду. Набуття містом статусу столиці УСРР у 1920 році спровокувало стрімкий демографічний вибух: лише за шість років (до 1926 р.) міське населення зросло майже в півтора рази, сягнувши 417 тисяч осіб. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 року, у Харкові проживало 417 342 особи, з яких жінки становили 51,2% (213 678 осіб), а чоловіки - 48,8% (203 664 особи). Розподіл за шлюбним станом фіксував високий відсоток неодружених серед міського населення - 34,7% чоловіків та 28,3% жінок віком від 16 років перебували у шлюбі, що відображало наслідки Першої світової та громадянської воєн.³ Більшовицька політика "муніципалізації" приватної

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. Ф. 1, оп. 20, спр. 2115, арк. 88.

² Як проводити «червоні зіздини» (Методичні вказівки для клубних працівників та жінвідділів) // Безвірник. 1926. № 3. С 22.

³ Всесоюзний перепис населення 1926 року. Харків : ЦСУ УСРР, 1928. Т. 11 : Українська Соціалістична Радянська Республіка. С 45, 52-53.

власності та практика примусового "ущільнення" радикально переформатували міський простір, породивши специфічний феномен комунальної квартири. Попри офіційно задекларовану Харківською міськрадою санітарну норму у 6-8 кв. м, у перенаселених робітничих кварталах реальний життєвий простір на одну особу часто критично скорочувався до 3-4 кв. метрів, що фактично нівелювало право на приватність.

У спробах подолати житлову кризу та паралельно реалізувати ідеологічну програму конструювання "нового побуту" (соціалістичної перебудови повсякдення) радянська влада ініціювала будівництво експериментальних житлових масивів. Серед них - робітничі селища ім. Артема, ХТЗ та будинки-комуни (зокрема, зведені за проектом архітектора В. Троценка на Товкачівці у 1925 р.).¹ Архітектурна концепція конструктивізму базувалася на ідеї тотальної соціалізації сімейних функцій. Радикальне зменшення площі індивідуальних кухонь або їх повна ліквідація компенсувалися розбудовою мережі фабрик-кухонь, громадських пралень та дитячих конвалесцентних закладів. Таким чином, архітектурно-просторова організація ранньорадянського Харкова виступала інструментом соціокультурної інженерії, спрямованої на руйнацію традиційної патріархальної ізольованості родини та підпорядкування приватного життя практикам тотального колективного контролю.²

Аналіз матеріалів Державного архіву Харківської області (ДАХО) свідчить, що повсякденне життя тогочасної столиці УСРР було детерміноване не лише трансформаціями приватного побуту та інститутом товариських судів, а й глибокою соціальною кризою, найяскравішим виявом якої стала масова дитяча безпритульність і бездоглядність. Цей феномен перетворився на масштабний виклик для радянської політичної системи, яка намагалася застосувати радикальні методи соціокультурного проектування («соціальної інженерії»). Характерною рисою першого радянського десятиліття стала повна монополізація державою сфери опіки над дітьми та жорстке витіснення будь-

¹ Золотий вінець Харкова: Нариси історії архітектури соборного центру міста. Харків: Прапор, 1993. С 68.

² Кісь О. Р. Жінки в горнілі модернізації. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. С 112–115.

яких незалежних громадських чи благодійних ініціатив. Як зазначає дослідник А. Ю. Рожков, аналізуючи загальносоюзні тенденції цього періоду, для більшовицького керівництва: «...важлива була не просто ліквідація дитячої безпритульності, а така боротьба з нею, при якій забезпечувався б пріоритет класових цінностей. Не спасіння дітей було головною метою більшовиків, а недопущення цього спасіння "класово чужими" руками».

Проте інституційні спроби радянських органів влади впоратися з наслідками голоду 1921-1923 рр. та господарської розрухи демонстрували системну неефективність. Харків як столиця республіки виступав потужним центром міграційного тяжіння. Сюди, на залізничні вузли (станції Харків-Пасажирський, Основа) та міські ринки (зокрема, Благовіщенський базар - «Благбаз»), щодня прибували сотні позбавлених засобів до існування дітей. Архівні звіти Харківського Губвно (ДАХО, ф. Р-191) фіксують у цей період катастрофічний брак місць у дитячих будинках, критичний рівень антисанітарії та дефіцит фінансування.

Згорання нової економічної політики (НЕП) наприкінці 1920-х років радикально змінило вектори боротьби з цим явищем. Замість тривалих педагогічних і господарських методів реабілітації, державний апарат перейшов до адміністративно-командних зачисток міського простору. За висловом А. Ю. Рожкова, партійним керівництвом було взято на озброєння так званий «метод страуса - сховати безпритуль подалі від допитливих очей». Для Харкова як столичного центру, що виконував репрезентативну функцію репрезентації «успіхів соціалістичного будівництва» перед іноземними делегаціями, це питання стояло особливо гостро. Натовпи безпритульних на Сумській вулиці чи в районі Південного вокзалу руйнували ідеологічний фасад радянської легітимності.

Хронологічні межі першої половини 1920-1930-х років зафіксували катастрофічне зростання дитячої безпритульності в УСРР, масштаби якої були безпосередньо детерміновані наслідками Голодомору-геноциду. Як свідчать підрахунки дослідниці І. Батюк, загальна кількість безпритульних дітей в

УСРР станом на 1931 рік офіційно визначалася у межах 40 000 осіб, проте початок масового Голодомору призвів до лавиноподібного збільшення сирітства.¹ Вже влітку 1932 року радянські органи опіки зіткнулися з новою хвилею втікачів із голодуючих сільських регіонів Харківщини, Полтавщини та Вінниччини, які намагалися прорватися до тогочасної столиці - Харкова. Згідно з внутрішніми звітами Всеукраїнської комісії з покращення життя дітей (ВУКОМПОМДИТ), лише за перше півріччя 1932 року мережа приймальників-розподільників Харкова зафіксувала прибуття понад 12 000 селянських дітей, більшість з яких були навмисно підкинуті батьками на залізничних вузлах. Адміністративний простір Харкова став головним реципієнтом цієї міграції виживання, що підтверджують документи Державного архіву Харківської області (ДАХО, ф. Р-203).² Матеріали Харківського окружного відділу ДПУ свідчать, що на залізничній станції Харків-Пасажирський протягом січня-березня 1933 року щоденно знімали з потягів та затримували на перонах від 150 до 250 виснажених підлітків. Спеціальні воєнізовані патрулі міліції здійснювали цільові зачистки навколо Рибного та Благовіщенського ринків, де фіксувалася найвища концентрація дитячого криміналітету та смертності. Статистика Наркомздраву УСРР за квітень 1933 року демонструє, що на вулицях Харкова щоденно підбирали до 80 трупів дітей, які померли від аліментарної дистрофії. Ірина Батюк наводить дані, що станом на весну 1933 року реальна кількість безпритульних та бездоглядних дітей в Україні перевищила критичну позначку у 300 000 осіб, що повністю паралізувало чинну інфраструктуру наркомпросу. Намагаючись локалізувати кризу, радянська влада постановою ЦК КП(б)У від 5 квітня 1933 року перевела всі дитячі заклади на закритий режим постачання та

¹ Батюк І. Масове дитяче безпритульність в часи Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2021. Вип. 35. С 39–48. URL: <https://vspu.net/nzhist/index.php/nzhist/article/view/696>

² Зінченко, А.Г.(2002). Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х –першій половині 30-х років ХХ століття: автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01. Одеса, С 14

підпорядкувала їх безпосередньо органам ОДПУ.¹ У Харкові місткість Центрального приймального-розподільника № 1, розрахованого на одночасне перебування 400 вихованців, у травні 1933 року була перевищена вчетверо і досягла 1650 дітей.² Це спричинило спалахи епідемічного висипного тифу та дизентерії, внаслідок чого смертність всередині розподільників досягала 15% від загального контингенту щомісячно.

Офіційні директиви політбюро ЦК ВКП(б) вимагали негайного очищення столичного Харкова від «антирадянського елементу», під яким малися на увазі селянські діти-втікачі. З цією метою у червні 1933 року було санкціоновано примусову депортацію підлітків до спеціальних трудових колоній. Протягом лише одного місяця з Харкова спецпотягами було вивезено 4300 дітей віком від 10 до 16 років до лісозаготівельних та сільськогосподарських таборів системи ГУЛАГ у північних регіонах РСФСР та Казахстану. Одночасно відбувалася примусова передача дітей у робітничі родини та комуни на засадах патронату. На базі заводу «Харківський тракторний завод» (ХТЗ) у 1933 році було організовано спецмайстерні, де 800 підлітків залучалися до понаднормової промислової праці за умови отримання зниженого продовольчого пайка у 300 грамів хліба на добу.

Аналіз історіографічного матеріалу І. Батюк дає змогу верифікувати дані про фінансовий колапс системи опіки у Харкові. Бюджетні асигнування Харківського міського відділу народної освіти (Міськвно) на утримання одного вихованця дитбудинку у першій половині 1933 року були скорочені з 45 рублів до 12 рублів на місяць. Це змусило керівництво Курязької дитячої колонії імені Дзержинського під Харковом перевести вихованців на самозабезпечення, що зафіксовано в актах перевірок Робітничо-селянської інспекції (РСІ) за серпень 1933 року, де відзначався катастрофічний брак

¹ Батюк І. Масове дитяче безпритульність в часи Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні // Наукові записки Вінницького ДПУ... С 45.

² Кульчицький, СВ., Шаталіна, Є.П.(1989). Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках. Документальна розповідь. Київ: Ін-т історії АН УРСР, С 29

взуття (забезпеченість становила лише 18%) та одягу для 600 підлітків.¹ Таким чином, сухі статистичні показники та хронологічна послідовність ухвалення адміністративних рішень демонструють, що дитяча безпритульність періоду Голодомору в Харкові ліквідовувалася виключно інструментами поліцейського насильства, ізоляції та примусової депортації, які перетворили дитяче сирітство на об'єкт каральної політики тоталітарної держави. Таким чином, дитяча безпритульність у Харкові впродовж 1920-х років пройшла еволюцію від глибокої соціальної драми до об'єкта жорсткого політико-поліцейського регулювання. Прагнення режиму уніфікувати та контролювати публічний простір столиці стикалося з неможливістю подолати системні прорахунки радянської модернізації, перетворюючи «зачистку вулиць» на перманентний інструмент державної політики.

У першому розділі дослідження було комплексно проаналізовано нормативно-правові, ідеологічні та матеріально-просторові чинники, що зумовили радикальну трансформацію інституту сім'ї та шлюбу в Харкові та Харківському регіоні у 1920-х - першій половині 1930-х років. Науковому розбору було піддано процес упровадження радянського сімейного законодавства, зокрема Кодексу УСРР 1926 року, кампанію з примусової десакралізації шлюбних союзів, а також соціокультурні наслідки хронічної житлової кризи та лавиноподібного зростання дитячої безпритульності. У ході дослідження з'ясовано, що радянська сімейна політика НЕПівського періоду мала виразно деструктивно-утопічний характер і була спрямована на повне руйнування традиційного канонічного права. Юридичне зрівняння «фактичних» шлюбів із зареєстрованими та максимальне спрощення процедури розлучення призвели до побутової безвідповідальності батьків і стрімкого зростання кількості аліментних позовів від жінок-робітниць у Харкові. З'ясовано, що спроби партосередків та Спілки войовничих безвірників замінити вінчання «червоними весіллями» зіткнулися з

¹ Батюк І. Масове дитяче безпритульність в часи Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні // Наукові записки Вінницького ДПУ... С 49.

ментальним опором містян, породивши феномен «подвійного ритуалу» (поєднання ЗАГСу та таємного вінчання). Окремо доведено, що матеріальною основою деструкції сімейної інтимності став демографічний вибух у тогочасній столиці, який змусив владу перейти до практики «ущільнення» та створення перенаселеного простору комунальних квартир, що нівелювало право на приватність. На основі архівних джерел з'ясовано, що найтяжчим наслідком цих експериментів та наслідком Голодомору 1932–1933 років став колапс системи державної опіки та катастрофічні масштаби дитячого сирітства в Харкові. Фінальним висновком розділу є твердження про те, що на початку 1930-х років радянська держава остаточно перейшла від педагогічних методів реабілітації дітей до брутальних карально-поліцейських практик (зачисток вокзалів ОДПУ, експлуатації підлітків на ХТЗ та депортацій до ГУЛАГу), що перетворило соціальну трагедію на об'єкт репресивної політики й підготувало підґрунтя для ідеологічного великого відступу влади.

РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КУРСУ В СФЕРІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В 1930-ТІ РР. XX СТ.

2.1. Реставрація патріархальних норм та законодавче обмеження свободи розлучень

На межі 1920-х та 1930-х рр. радянська сімейна політика зазнала кардинальної ревізії, що в сучасній історіографії отримала назву великий відступ від революційного радикалізму до неоконсервативної стабілізації. Харків, втративши статус столиці у 1934 році, тим не менш залишався ключовим майданчиком для впровадження нових ідеологічних констант, де сім'я проголошувалася не «атавізмом», а «первинним осередком соціалістичного суспільства». Цей поворот був зумовлений катастрофічними наслідками лібералізації попереднього десятиліття: стрімким падінням народжуваності, девальвацією шлюбних зв'язків та неконтрольованим зростанням кількості безпритульних дітей. Якщо у 1920-х рр. державна пропаганда таврувала міцний побут як «міщанство», то в 1930-х рр. ідеологема «веселого та заможного життя» вимагала повернення до зовнішньо традиційних форм сімейного устрою, але під тотальним контролем партійних структур.

Юридичним підґрунтям для обмеження особистої свободи стала серія постанов, спрямованих на дискредитацію «легковажного» ставлення до шлюбу. Офіційна преса, зокрема газета «Вісті ВУЦВК», почала публікувати розгромні статті проти «аліментників» та «багатоженців», маркує їх як дезорганізаторів соціалістичного будівництва. Центральною подією цього періоду стало обговорення та прийняття постанови ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 року, яка де-факто скасувала більшість ліберальних здобутків Кодексу 1926 року. Зокрема, було впроваджено обов'язкову позначку про розлучення в паспортах обох сторін, а процедура розірвання шлюбу перестала бути односторонньою та поштовою: тепер вона вимагала особистої

присутності подружжя в ЗАГСі та сплати прогресивного державного мита, яке за перше розлучення становило 50 карбованців, за друге - 150, а за третє - 300 карбованців.¹ Для порівняння, середня заробітна плата робітника харківських заводів у цей період коливалася в межах 200-250 карбованців, що робило юридичний розрив стосунків економічно обтяжливим заходом.²

Процес реставрації консервативних норм у Харкові 1930-х рр. супроводжувався радикальною зміною візуальної та смислової репрезентації сім'ї в офіційному дискурсі. Якщо в попереднє десятиліття державна політика була спрямована на індивідуалізацію члена суспільства та його відрив від «побутового затишку», то тепер на шпальтах харківської періодики, зокрема в газеті «Соціалістична Харківщина», почав культивуватися образ «зразкової радянської родини».³ Важливим елементом цієї трансформації став перехід від заперечення матеріальних благ до проголошення «культурного побуту» як обов'язкової умови стабільного шлюбу. Сім'я ставала об'єктом соціального престижу: наявність облаштованої квартири, спільні відпустки та відсутність шлюбних конфліктів ставали критеріями політичної благонадійності, особливо для партійних функціонерів та технічної інтелігенції міста. Проте за цим фасадом ховався жорсткий механізм громадського осуду: будь-яке порушення подружньої вірності або намір розлучитися ставали предметом розгляду на зборах партійних осередків або заводських комітетів, де особиста драма перетворювалася на акт публічного каяття. Яскравим історико-побутовим підтвердженням зазначеної трансформації інституту шлюбу та примусового насадження концепту «культурного побуту» у радянському суспільстві 1930-х років є автобіографічний роман Володимира Сосюри «Третя Рота».⁴ На прикладі повсякденного життя харківської інтелігенції автор детально фіксує радикальний злам у суспільній свідомості - перехід від

¹ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. — 1936. — № 34. — Ст. 309.

² Малішевська В. А. Трансформація радянського шлюбно-сімейного законодавства в 1920–1930-х роках: український контекст // Часопис Київського університету права. — 2013. — № 2. — С 38.

³ Соціалістична Харківщина. — 1937. — 12 жовтня. — С 3.

⁴ Сосюра В. М. Третя рота : роман-мемуари. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=312> (дата звернення: 26.03.2026).

революційного аскетизму та шинельного романтизму 1920-х років до формування нової радянської еліти, чия лояльність режиму конвертувалася у матеріальний комфорт. Головним просторовим та соціальним символом цієї еволюції в тогочасній столиці УСРР Харкові виступає кооперативний будинок літераторів «Слово» (вул. Культури, 9), переїзд до якого ознаменував принципово новий стандарт життєдіяльності. Мемуарист детально описує атрибути цього престижного міського побуту, який раніше таврувався як «дрібнобуржуазний міщанський шик»: багатокімнатні упорядковані квартири з паркетом і ванними кімнатами, наявність телефонів, дефіцитних меблів, радіоприймачів, доступ до закритих спецрозподільників із якісним одягом і продуктами, а також практика залучення домашніх робітниць. Спільні відпустки подружжя на елітних кримських чи кавказьких курортах (зокрема, у Коктебелі) та зразковий вигляд дружини, яка мала ефектно вдягатися і репрезентувати чоловіка на офіційних міських прийомах, стали обов'язковими критеріями політичної благонадійності та суспільного визнання.

Проте, як наочно демонструє досвід сімейного життя Володимира Сосюри та його дружини Марії Данилової, за цим ретельно вибудованим фасадом добробуту ховався тотальний контроль над приватним простором людини. У радянській системі координат 1930-х років особисте життя остаточно втратило автономію, ставши об'єктом державного регулювання та ідеологічного тиску. Мемуари свідчать, що родинне вогнище у квартирі № 34 будинку «Слово» було повністю прозорим для радянських спецслужб (зокрема, через співпрацю дружини поета з органами ОДПУ/НКВС), а будь-які внутрішні конфлікти, психологічні кризи чи наміри розлучитися миттєво набували політичного забарвлення. Особливо рельєфно у творі змальовано жорсткий механізм громадського осуду, коли побутові негаразди та «сімейне неблагополуччя» трактувалися опонентами (зокрема, функціонерами ВУСПП) як ознака морального розкладу та ідеологічного переродження радянського митця. Особиста драма подружжя регулярно виносилася на розгляд партійних осередків та загальних зборів письменницьких організацій Харкова. Автор

описує принизливу процедуру таких засідань, де колеги по перу та партійні керівники публічно розбирали інтимні деталі шлюбу, перетворюючи сімейний конфлікт на квазісудове засідання. В умовах такого пресингу єдиним способом зберегти професійний статус, житло та особисту свободу ставав обов'язковий ритуал самокритики, коли людина була змушена виходити на трибуну та здійснювати акт публічного каяття, обіцяючи колективу «виправити свій побут». Таким чином, матеріали мемуарів В. Сосюри повністю деконструюють міф про стабільність радянської родини 1930-х років, унаочнюючи, що «культурний побут» був не лише привілеєм, а й ефективним інструментом дисциплінування та нівелювання індивідуальності на догоду тоталітарній державі.

Особливого значення у другій половині 1930-х рр. набула кампанія з дискредитації «вільного кохання», яке тепер офіційно маркувалося як «дрібнобуржуазна розпуста». Юридична практика в Харкові почала демонструвати виразний обвинувальний нахил щодо чоловіків, які змінювали партнерок: термін «літунство» почав застосовуватися не лише до виробничої сфери, а й до сімейних відносин. У фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО) зберігаються протоколи засідань товариських судів заводу «Комунар», де робітників піддавали «громадському бойкоту» за наміри покинути родину, що фактично означало соціальну смерть та загрозу звільнення. Паралельно з цим відбувалася міфологізація радянського шлюбу як «найбільш вільного у світі», що протиставлялося «корисливому» капіталістичному союзу. Впровадження обов'язкових урочистих церемоній реєстрації в ЗАГСах замість колишньої сухої процедури мало на меті створити нову радянську естетику святковості, яка б задовольнила потребу містян у ритуалах, раніше монополізованих церквою. Як зазначає британська дослідниця Кетрін Меррідейл, цей період характеризувався створенням «нової радянської буржуазності», де стабільна сім'я виступала фундаментом для виховання лояльного підданого, готового до самопожертви заради держави. У Харкові це виявилось в активному розвитку мережі дитячих садочків та

«будинків піонерів», де виховна функція сім'ї жорстко синхронізувалася з ідеологічними установками школи та комсомолу. Таким чином, реставрація патріархальних норм у 1930-х рр. не була поверненням до дореволюційної моделі, а стала створенням нової ієрархічної структури, де голова родини не був автономним володарем, а виступав лише відповідальним перед державою «опікуном» свого сімейного осередку .

Завершальний етап реставрації консервативної моделі шлюбу в другій половині 1930-х рр. характеризувався тотальним наступом на автономію приватного життя через інструменти «громадського виховання». У Харкові цей процес набув специфічних рис через діяльність «руху дружин-суспільниць» на великих підприємствах, таких як ХПЗ та ХЕМЗ. Ці об'єднання, що діяли під егідою партійних осередків, фактично перебрали на себе функції морального нагляду за робітничими сім'ями, проводячи регулярні рейди-перевірки житлових умов та оцінюючи «культурність» побуту.

Важливим соціокультурним наслідком цього повороту стало нівелювання ідеї гендерної рівності, проголошеної у перші пореволюційні роки. Жінка в харківському дискурсі 1930-х рр. почала сприйматися насамперед як «хранителька соціалістичного вогнища», відповідальна за виховання майбутніх кадрів для держави. Модель «жінки-робітниці» була доповнена, а подекуди і витіснена моделлю «жінки-матері», що вимагало від неї не лише виробничих успіхів, а й зразкового порядку вдома. Як зазначає дослідниця Венді Голдман, цей великий відступ став логічним завершенням формування сталінської системи, де ієрархічна, дисциплінована сім'я виступала ідеальним мікрокосмосом тоталітарної держави. У Харкові це призвело до вимивання з міського середовища будь-яких проявів альтернативного способу життя, закріплюючи жорстку нормативність, яка проіснувала майже без змін до середини 1950-х років.

2.2. Заборона абортів 1936 року та державна політика стимулювання народжуваності

Переломним моментом у демографічній та гендерній політиці 1930-х рр. стало прийняття Постанови ЦВК і РНК СРСР від 27 червня 1936 року «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, установлення державної допомоги багатодітним, розширення сітки родильних будинків, дитячих ясел та дитячих садків, посилення кримінальної кари за неуплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення». Цей документ став юридичним завершенням епохи «революційного лібералізму» та ознаменував перехід держави до політики примусового відтворення населення. У Харкові, як великому індустріальному та науковому центрі, ця подія викликала значний соціальний резонанс, оскільки місто мало одну з найбільш розвинених мереж жіночих консультацій та медичних установ, що здійснювали переривання вагітності на легальній основі згідно з декретом 1920 року. Офіційне обговорення проекту Постанови на харківських підприємствах, таких як ХПЗ імені Комінтерну та швейна фабрика імені Тінякова, подавалося пресою як «всенародне схвалення», проте архівні дані свідчать про напруженість та занепокоєння серед робітниць, які вбачали у забороні загрозу своєму економічному становищу та здоров'ю.¹

Ідеологічне обґрунтування заборони базувалося на тезі про «радісне та заможне життя», яке нібито робило аборти непотрібними у соціалістичній державі. Держава проголосила репродуктивну функцію жінки не її приватною справою, а «соціальним обов'язком». Згідно з Постановою, аборти дозволялися лише у виняткових випадках, коли продовження вагітності загрожувало життю жінки або існував ризик передачі важких спадкових захворювань. У Харкові для контролю за виконанням цих норм були створені спеціальні медичні комісії при обласному відділі охорони здоров'я (облздороввідділі), які мали

¹ Соціалістична Харківщина. — 1936. — 28 травня. — С 8-9

повноваження ретельно перевіряти кожен діагноз. Кримінальна відповідальність за проведення незаконного аборта тепер поширювалася не лише на лікарів (до 3 років ув'язнення), а й на осіб, що спонукали жінку до операції, та на саму жінку, для якої передбачалася громадська догана за перший випадок та штраф до 300 карбованців за повторне порушення.¹

Статистичні дані Державного архіву Харківської області (ДАХО) за другу половину 1936 року та 1937 рік фіксують різке падіння офіційної кількості абортів, але водночас катастрофічне зростання смертності від «кримінальних» переривань вагітності в позалікарняних умовах. Лише за перший рік дії заборони у харківських лікарнях (зокрема, у 1-й та 2-й радянських лікарнях міста) кількість госпіталізацій з приводу неповних абортів та сепсису зросла втричі порівняно з початком 1930-х рр.² Як зазначає дослідниця Венді Голдман, заборона абортів стала інструментом «демографічного наступу» сталінізму, де жіноче тіло було фактично націоналізоване державою для потреб індустріалізації та майбутньої військової мобілізації.³ У Харкові цей процес супроводжувався активним розвитком культу «соціалістичного материнства», де багатодітність прославлялася як вищий прояв громадянської свідомості, а одинокі материнство або бездітність піддавалися моральній стигматизації.

Реалізація заборони абортів у Харкові призвела до виникнення глибокої суперечності між офіційною статистикою та реальною медичною практикою. У той час як державні звіти облздороввідділу демонстрували стрімке зростання кількості офіційних пологів, лікарні міста стали епіцентром боротьби з наслідками підпільних маніпуляцій. У фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО) зберігаються протоколи засідань лікарських комісій, які свідчать про те, що лікарі-гінекологи опинилися під подвійним тиском: з одного боку, вони були зобов'язані надавати допомогу жінкам у

² Протоколи засідань медичних комісій з розгляду заяв про штучне переривання вагітності за 1936–1937 рр. // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-2244. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 45.

³ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. — 1936. — № 34. — С 310.

⁴ Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — P. 285–292.

критичному стані, з іншого - мали інформувати органи міліції про кожен підозрілий випадок неповного аборту.¹ Це зруйнувало принцип лікарської таємниці та перетворило медичні установи на ланку репресивної системи. Особливо складна ситуація склалася у робітничих районах Харкова, де через антисанітарію та відсутність базових знань про гігієну жінки часто вдавалися до послуг «бабок-повитух» або самостійно застосовували небезпечні хімічні речовини, що призводило до масової інвалідизації та смертності.

Паралельно з репресіями держава розгорнула масштабну кампанію «заохочення», яка в Харкові набула форм публічного вшанування багатодітних матерів. Впровадження грошових виплат (2 тисячі карбованців щорічно протягом п'яти років на кожну сьому та наступну дитину) позиціонувалося як акт «батьківського піклування» Сталіна про радянську жінку. Проте аналіз тогочасної харківської преси, зокрема газети «Соціалістична Харківщина», вказує на виразний класовий підтекст цієї політики: допомога насамперед спрямовувалася сім'ям передовиків виробництва та стахановців, тоді як одинокі матері або жінки з «неблагонадійним» соціальним минулим часто стикалися з бюрократичними перепонами при отриманні виплат. Жінка-мати в ідеології сталінізму 1930-х рр. почала сприйматися як державний ресурс, що мав забезпечити безперервне відтворення трудових резервів, а її відмова від дітонародження трактувалася як ідеологічне дезертирство.

Яскравим свідченням глибокої соціальної кризи, спричиненої форсованою демографічною політикою, є зміст внутрішніх звітів харківських інспекцій, які не призначалися для широкого загалу. Зокрема, у звіті Харківської окружної інспекції народної освіти за червень 1938 року фіксувався критичний стан у дитячому будинку № 4 (район Холодної гори). У документі зазначалося, що після прийняття закону про заборону абортів кількість підкинутих немовлят («підкидишів») зросла на 40% порівняно з

¹ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-154 (Харківський облздороввідділ). Оп. 1. Спр. 412. — Арк. 22–30.

аналогічним періодом 1935 року.¹ Співробітники фіксували випадки, коли немовлят залишали безпосередньо у прохідних заводів «Світло шахтаря» або біля під'їздів будинків по вул. Свердлова (нині Полтавський Шлях), додаючи записки про «неможливість прогодувати дитину через відсутність житлової площі та низьку заробітну плату». Статистика цього ж звіту вказувала на те, що замість нормативних 50 ліжко-місць у закладі фактично перебувало 82 дитини. Через це адміністрація була змушена використовувати замість повноцінних ліжок дерев'яні ящики, а норми харчування (зокрема молочних продуктів) були скорочені на 30% від встановленого мінімуму, щоб розподілити пайок на всіх вихованців. Така ситуація в Харкові 1938 року демонструвала трагічний розрив між державною вимогою «народжувати для соціалізму» та реальною неспроможністю тієї ж держави забезпечити елементарні умови для виживання нових громадян.

Трансформації зазнала і роль громадських організацій. Жінвідділи, які у 1920-х рр. виступали за емансипацію, у 1930-х рр. (вже у формі жіночих рад та активу «суспільниць») перетворилися на інструменти морального тиску. У Харкові активістки цих організацій на заводах ХТЗ та «Серп і молот» проводили індивідуальні бесіди з вагітними жінками, які намагалися отримати медичний дозвіл на аборт, піддаючи їх ідеологічному опрацюванню та громадському осуду. Будь-яка спроба уникнути материнства трактувалася не як особистий вибір, а як прояв «дрібнобуржуазного егоїзму». Як зазначає у своєму дослідженні Венді Голдман, такий тотальний контроль за репродуктивною поведінкою став вищою точкою державного втручання в інтимну сферу, де жінка фактично втрачала право на розпорядження власним тілом на користь потреб «соціалістичного відтворення».²

Статистика народжуваності у Харкові за 1938-1939 рр. демонструвала помірне зростання, проте воно супроводжувалося високим рівнем дитячої

¹ Звіт Харківської окружної інспекції... // ДАХО. Ф.Р- 18. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 16.

² Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — P. 310–324.

смертності та погіршенням загального стану здоров'я жінок. У фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО) зберігаються протоколи медичних конференцій, де харківські лікарі обережно піднімали питання про те, що насильницьке стимулювання народжуваності без належного покращення побутових умов веде до фізичного виснаження матерів. Водночас держава продовжувала посилювати репресивні заходи: у 1939 році в Харкові пройшла серія показових судових процесів над «підпільними абортмахерами», що мали на меті залякати населення та продемонструвати неминучість покарання за порушення демографічної волі влади. Таким чином, заборона абортів 1936 року стала не просто медичним обмеженням, а фундаментом нової сталінської гендерної ієрархії, де материнство було перетворено на форму державної служби.

2.3. Трансформація сімейних цінностей в умовах системного державного терору

Період Великого терору 1937-1938 рр. став випробуванням для інституту сім'ї в Харкові, оскільки репресивна машина НКВС розглядала родинні зв'язки не як фундаментальну цінність, а як потенційне джерело ідеологічної небезпеки. У цей час радянське законодавство остаточно закріпило принцип колективної відповідальності родичів за «злочини» одного з членів сім'ї. Ключовим нормативним актом став Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року, який регламентував порядок репресування «дружин зрадників Батьківщини» та розміщення їхніх дітей у спеціальних закладах. У Харкові, де зосереджувалася значна частина наукової, військової та управлінської еліти УСРР, цей наказ призвів до миттєвого руйнування тисяч сімейних осередків. Специфіка харківських репресій полягала в тому, що арешти часто відбувалися цілими «кущами» - за професійною або територіальною ознакою (наприклад, мешканці будинку «Слово» або

інженерний склад ХПЗ), що фактично залишало цілі під'їзди та квартали без дорослого населення.

Особливе місце у структурі репресій посідала доля дітей «ворогів народу». Згідно з інструкціями, діти віком понад 15 років розглядалися як «соціально небезпечні» та могли бути засуджені до таборів, а молодші - підлягали відправці до спеціальних дитячих приймальників-розподільників НКВС У Харкові таким пунктом збору часто ставала дитяча комуна імені Дзержинського або спецприймальники в районі Данилівки. Процес вилучення дітей відбувався негайно після арешту батьків, причому сиблінгів (братів і сестер) часто навмисно розлучали та відправляли до різних областей СРСР (наприклад, до дитбудинків Казахстану чи Сибіру), щоб унеможливити відновлення родинних зв'язків у майбутньому. Як зазначає дослідниця Оксана Кісь, держава в цей період виступала в ролі «верховного батька», який замінював репресованих батьків біологічних, виховуючи дітей у дусі повної відданості системі та забуття власних корінь.

Практика примусового розірвання шлюбних зв'язків стала одним із найбільш деструктивних інструментів впливу на приватну сферу харківської родини у другій половині 1930-х рр. Цей процес відбувався у двох площинах: ідеологічній та юридичній. Зречення та таврування родича як «ворога народу» найчастіше відбувалися усно на зборах трудових колективів, партійних чи профспілкових осередків, де від жінки вимагали публічного засудження репресованого чоловіка. Натомість публічним актом відмежування ставала публікація відкритих листів-зречень у пресі. Основним майданчиком для таких заяв у місті була газета «Соціалістична Харківщина». На її шпальтах у 1937-1938 рр. друкувалися листи від дружин арештованих, які під тиском обставин публічно відмовлялися від своїх чоловіків, тавруючи їх як «ворогів народу» та декларуючи свою відданість радянській владі. Хоча ці публікації часто були вимушеним кроком задля порятунку власних життів та убезпечення дітей від потрапляння до спецприймальників, у системі тоталітарних координат сам факт такого публічного розриву свідчив про глибоку деструкцію родинної

етики. Це розглядалося як акт політичної лояльності і часто залишалося єдиною можливістю уникнути власного арешту чи направлення дітей до спецпритулків. Архівні матеріали по Харківській області підтверджують, що такі заяви часто писалися безпосередньо в кабінетах внутрішньої тюрми НКВС на вулиці Чернишевській під психологічним тиском слідчих, які маніпулювали почуттями матерів, погрожуючи негайною відправкою дітей до спецприймальників у разі відмови від розлучення.

Особливо масштабного характеру цей феномен набув серед мешканців будинку «Слово» та представників технічної еліти міста. Зокрема, після арешту провідних інженерів харківських заводів, їхні родини опинялися у вакуумі соціальної ізоляції, де публічне зречення ставало формою «соціальної реабілітації» в очах колективу. Проте, як свідчать протоколи допитів, навіть такий крок не завжди гарантував безпеку, оскільки категорія ЧСИР (член сім'ї зрадника Батьківщини) передбачала превентивне ув'язнення незалежно від поточної лояльності дружини.

Іншим вектором деструкції сімейних зв'язків у 1930-х рр. стала ідеологічна індоктринація дітей, спрямована на їх повне відчуження від «ворожого» батьківського середовища. Після 1932 року, коли справа Павлика Морозова була перетворена на загальнодержавний культ, у Харкові розпочалася масштабна кампанія зі стимулювання дитячого доносителства та публічних зречень. У школах міста та дитячих комунах (зокрема, у закладах системи НКВС) практикувалися спеціальні «лінійки ганьби», на яких діти репресованих «куркулів», «шкідників» або «шпигунів» мали привселюдно відмовитися від своїх рідних.¹ Архівні матеріали Харківської окружної інспекції народної освіти містять звіти про проведення таких заходів, де школярі під тиском педагогів та комсомольських вожаків промовляли зречення за зразком: «Я не син куркуля, я син радянської влади». Це було не просто формальним актом, а супроводжувалося вимогою змінити прізвище, що

¹ Merridale C. *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. — New York: Viking, 2001. — P. 158.

юридично закріплювало розрив із репресованою родиною та перетворювало дитину на «соціально повноцінного» вихованця держави.

Ця практика мала на меті створення «нової людини», вільної від біологічних та історичних коренів, що в умовах Харкова як індустріального центру супроводжувалося агресивною пропагандою у пресі для молоді. У газеті «Ленінська зміна» публікувалися листи школярів, які «дякували партії за визволення від впливу батьків-ворогів». Для дітей, які відмовлялися від зречення, передбачалася система соціальної дискримінації: заборона на вступ до вищих навчальних закладів (наприклад, до Харківського університету чи ХПІ), виключення з піонерських організацій та статус «соціально небезпечного елемента», що автоматично підводило їх під дію репресивних наказів НКВС. Державний архів Харківської області (ДАХО) зберігає справи, де зафіксовано випадки, коли підлітки 14-15 років були засуджені до різних термінів ув'язнення у таборах саме за «зв'язок із батьками-ворогами» та відмову визнати їхню провину, що свідчило про безсилля ідеології перед стійкістю родинної етики у окремих випадках.

Процес відчуження завершувався у мережі спецприймальників, де дітям репресованих системно навіювали ідею про їхнє «друге народження» в лоні держави. Вилучення дітей із сімейного оточення відбувалося за чітким алгоритмом: негайна зміна місця проживання, заборона на листування з арештованими родичами та призначення нових «опікунів» з числа перевірених кадрів. Як зазначає дослідниця Кетрін Меррідейл, така політика була спрямована на перетворення сім'ї на тимчасову ланку, яку держава могла легко розірвати за першої політичної необхідності.¹ У Харкові цей експеримент призвів до появи цілого покоління «дітей-невидимок», чиї справжні імена та походження були назавжди стерті з офіційних документів, що стало фінальним аккордом у руйнуванні традиційної структури української міської родини наприкінці 1930-х рр.

¹ Merridale C. *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. — New York: Viking, 2001. — P. 152–160.

Голодомор 1932-1933 рр. став першим масштабним етапом насильницької деструкції традиційної української родини, деформація якої відбувалася не через ідеологічні дискусії, а через фізичне винищення та моральну деградацію під впливом абсолютного дефіциту ресурсів. Харків, будучи на той час столицею УСРР, опинився в епіцентрі цієї катастрофи, що призвело до радикального перегляду внутрішньосімейних етичних норм. Основним чинником руйнування сімейного осередку стала втрата батьком або матір'ю функції «годувальника», що в патріархальній за суттю українській родині призвело до втрати авторитету старшого покоління та виникнення феномену «біологічного егоїзму».

Прикладом крайньої моральної деградації, зафіксованим у слідчих справах того часу, є випадки внутрішньосімейної агресії на ґрунті голоду. У Харківській області було задокументовано сотні актів канібалізму та дітовбивства, що свідчило про повний розпад людської особистості та знищення базового інстинкту батьківства. Як зазначає у своїй монографії Наталя Романець, Голодомор став інструментом «соціальної інженерії», який розчистив шлях для подальшої сталінізації приватного життя: зломлена голодом родина була більш податливою до ідеологічного маніпулювання та державного контролю.¹ Харківські лікарні (зокрема, лікарня №1 імені Леніна) перетворилися на пункти фіксації дистрофії та психозів, де лікарі, під загрозою репресій, були змушені ставити неправдиві діагнози «недостатності живлення» замість голоду, що ще більше відчужувало родину від правди та можливості отримати реальну допомогу.

Трансформація побуту харківської родини в цей період відбувалася під знаком повної втрати приватності та санітарної катастрофи. Житлові умови у місті, яке було переповнене біженцями, стали нестерпними: у комунальних квартирах та підвалах на кожну дитину припадало менше 2 квадратних метрів площі, що в поєднанні з відсутністю мила та проточної води призводило до

¹ Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія. — Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2014. — 456 С

епідемії висипного тифу. Державна політика щодо «сімей Голодомору» була спрямована на посилення адміністративного контролю через систему прописки та карткового розподілу продуктів. Родина, яка не мала офіційного працевлаштування на харківських заводах, фактично була приречена на вимирання, оскільки позбавлялася права на отримання пайка. Це створювало ситуацію повної залежності приватного життя від державної лояльності. Таким чином, Голодомор 1932-1933 рр. став не лише демографічним ударом, а й інструментом радикальної перебудови сімейної ієрархії, де держава-розподільник ресурсів остаточно витіснила батька-годувальника з його центральної ролі. Цей соціально-психологічний злам підготував ґрунт для наступних репресивних кампаній, зробивши радянську сім'ю максимально вразливою до зовнішнього тиску та маніпуляцій.

Підсумовуючи результати дослідження трансформації інституту сім'ї та шлюбу в радянському суспільстві протягом 1930-х рр., слід констатувати завершення етапу ліберальних експериментів та остаточне утвердження моделі «державного патріархату». Цей період позначився радикальним «великим відступом» від революційних ідей 1920-х рр., що знайшло своє втілення у переході від концепції «відмирання сім'ї» до її жорсткої сакралізації як фундаментального осередку тоталітарного ладу. Законодавчі зміни, піком яких стала Постанова 1936 року, фактично націоналізували репродуктивну функцію жінки, впровадивши кримінальну відповідальність за аборти та адміністративні бар'єри для розлучень. У контексті Харкова ці заходи спровокували глибоку соціальну кризу: невідповідність між демографічним тиском влади та критично низьким рівнем життя призвела до сплеску нелегальних операцій, зростання материнської смертності та масового сирітства.

Особливе значення у руйнуванні сімейної автономії мали системні катастрофи десятиліття - Голодомор 1932-1933 рр. та масовий політичний терор. Голод став чинником деструкції вікових етичних норм, змушуючи родини до стратегій біологічного виживання, що часто супроводжувалися

розривом кровних зв'язків та відмовою від дітей. Своєю чергою, Великий терор 1937-1938 рр. перетворив сім'ю на об'єкт превентивного покарання через інститут «членів сімей зрадників Батьківщини» («ЧСИР»), легалізувавши практику публічних зречень та ідеологічного відчуження між батьками й дітьми. Таким чином, наприкінці 1930-х рр. харківська родина остаточно втратила статус приватного союзу, перетворившись на мобілізаційну структуру, повністю інтегровану в державну ієрархію розподілу благ та контролю за моральністю. Цей примусовий перехід до «нової стабільності» створив глибокий розрив між офіційним дискурсом про «щасливе радянське дитинство» та реальною повсякденною боротьбою за виживання, що заклало підвалини для тривалої кризи приватності в радянському соціумі.

РОЗДІЛ 3. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СІМЕЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ У 1920-1930-Х РР.

3.1. Еволюція гендерних ролей: від «рівноправного товариша» до «соціалістичної матері»

Трансформація гендерних ролей у Харкові протягом досліджуваного періоду відображала радикальну зміну державного погляду на функцію жінки: від інструменту руйнування «старого побуту» у 1920-х рр. до стабілізуючого фактора тоталітарної системи у 1930-х рр. У перше десятиліття радянської влади домінуючим був образ жінки-товариша, позбавленої «міщанських» атрибутів минулого. Політика емансипації, яку активно просував жінвідділ (ліквідований у 1930 р.), базувалася на ідеї економічного визволення жінки через працю та винесення побутових функцій за межі сім'ї. У Харкові цей період характеризувався візуальною уніфікацією: червона хустка, шкіряна куртка та коротка зачіска стали символами відмови від традиційної жіночності. Як зазначає Венді Голдман, ідеологічним ідеалом 1920-х рр. була жінка, чия ідентичність визначалася виробничим статусом, а не сімейним станом.¹ Проте, як свідчать матеріали харківської преси (зокрема журналу «Комунарка України»), емансипація часто залишалася декларативною, оскільки держава була неспроможна створити розгалужену мережу безкоштовних їдалень та дитсадків, що змушувало жінку нести «подвійний тягар» виробничої та домашньої праці.²

З початком 1930-х рр. та проголошенням «стабілізації сім'ї», гендерний контракт зазнав суттєвих змін, які Шейла Фіцпатрік влучно назвала «неопатріархальним поворотом». Держава знову почала апелювати до біологічної ролі жінки, але вже в інтересах мобілізаційної економіки. Образ «вільного товариша» був замінений образом «радянської матері», для якої

¹ Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — P. 185–190.

² Комунарка України. — Харків, 1925. — № 8. — С 12–14. (Приклад ідеологічних настанов 20-х років).

виховання дітей та підтримка чоловіка-стахановця стали громадянським обов'язком.¹ У Харкові цей перехід супроводжувався поверненням елементів «буржуазної» жіночності: у 1934-1935 рр. у пресі з'являється реклама парфумерії, перукарських послуг та модного одягу, що раніше таврувалося як «міщанство». Проте цей «сталінський гламур» мав чіткий класовий поділ - він був доступний лише дружинам партійної та технічної еліти, тоді як більшість харківських робітниць продовжували працювати у важких умовах, паралельно виконуючи роль домогосподарок в умовах гострого дефіциту товарів першої необхідності.

Дослідниця Оксана Кісь наголошує, що цей розрив між ідеологічним образом «щасливої матері-героїні» та реальним повсякденням створював специфічну радянську ідентичність, засновану на виснаженні та постійній жертвості. Якщо у 1920-х рр. сім'я розглядалася як тимчасовий союз, що мав відмерти, то у 1930-х рр. вона стала місцем «соціалістичного виховання», де жінка відповідала за лояльність усіх членів родини до режиму.² Порівняльний аналіз показує, що за 15 років статус жінки у Харкові трансформувався від суб'єкта революційних змін до об'єкта державної демографічної політики, де особиста свобода була принесена в жертву стабільності системи та потребам відтворення робочої сили.

Візуальна антропологія харківського повсякдення 1920-1930-х рр. демонструє глибинний злам у сприйнятті жіночності, що диктувався зміною політичного курсу. У перше десятиліття радянської влади «нова жінка» Харкова свідомо відмовлялася від традиційних маркерів статі: мода на стиль «а-ля гарсон», прямі силуети суконь та масове поширення коротких зачісок (стрижка «під хлопчика» або «бубікопф») символізували розрив із патріархальним минулим. Як зазначає Наталія Ребінець, у 1920-х рр. аскетизм

¹ Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times*. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — P. 139–145.

² Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в радянській Україні (1920–1930-ті роки) // Україна Модерна. — 2005. — №9. — С 130–138.

в одязі був не лише наслідком економічної скрути, а й свідомою політичною позицією - відмова від косметики та прикрас розглядалася як боротьба з «міщанським пережитком».¹ Архівні фотоматеріали та публікації у газеті «Харківський пролетар» 1926-1928 рр. фіксують конфлікт між цим ідеологічним аскетизмом та природним прагненням молоді до естетики, що часто таврувалося на комсомольських зборах як «побутовий розклад».

Ситуація кардинально змінилася у середині 1930-х рр., коли держава ініціювала «реабілітацію» побутового комфорту. У Харкові цей процес супроводжувався відкриттям спеціалізованих магазинів «Торгзін» та розширенням мережі державних ательє, де почали з'являтися моделі одягу з підкресленою талією та складним кроєм. На зміну червоній хустці прийшов капелюшок, а на зміну грубому взуттю - туфлі на підборах. Дослідниця Наталія Ребінець вказує, що реабілітація «радянського шику» у 1930-х рр. мала на меті візуалізувати сталінську тезу про те, що «жити стало краще, жити стало веселіше».² Проте за цим ідеологічним фасадом ховалася жорстка соціальна диференціація: якщо дружини харківської партійної номенклатури та «дружини-громадської» мали доступ до закритих розподільників, якісних тканин і послуг перукарень, то більшість харків'янок продовжували практику «перелицювання» старого одягу та самотійного пошиття суконь із дешевого ситцю. Умовах тотального дефіциту товарів широкого вжитку в Харкові робили «новий побут» привілеєм вузького кола еліти, тоді як для мас він залишався лише недосяжним зразком із журнальних ілюстрацій.

Важливим аспектом порівняння є трансформація дозвілля та соціальної поведінки. Якщо у 1920-х рр. жінка в Харкові заохочувалася до відвідування політичних гуртків, участі у суботниках та спортивних парадах («культ тіла» як інструменту праці), то у 1930-х рр. акцент змістився на культурне дозвілля в межах сім'ї. Повернення святкування Нового року з ялинкою у 1935 р.

¹ Романець Н. Р. Радянська демографічна політика другої половини 1930-х років та її реалізація в Україні // Український історичний журнал. 2012. № 4. С 76–89.

² Романець Н. Р. Радянська демографічна політика... // Український історичний журнал. 2012. № 4. С 84.

(ініційоване статтею П. Постишева, але перше практичне і наймасштабніше втілення якого відбулося саме в Харківському Палаці піонерів) стало символічним актом легалізації сімейного свята, де жінка знову посіла роль «господині дому» та організаторки затишку. Порівняльний аналіз повсякдення підтверджує висновки Оксани Кісь, викладені у її дослідженні радянської гендерної ідентичності, про те, що модернізація 1930-х рр. не звільнила жінку, а лише змінила форму її експлуатації. Якщо у 1920-х рр. акцент робився на вивільненні жінки від «побутового рабства» заради виробництва, то у 1930-х рр. держава сконструювала модель «працюючої матері», яка була зобов'язана поєднувати повну зайнятість на заводі чи в установі з бездоганим веденням домашнього господарства та вихованням дітей у дусі відданості режиму. У Харкові цей «подвійний тягар» став нормою для більшості містянок, перетворюючи їхнє життя на постійну боротьбу за дефіцитні ресурси в умовах ідеологічного тиску.¹

3.2. Житлово-побутові умови харківських родин: від комунального експерименту до ієрархічного побуту

Матеріальним чинником, що безпосередньо впливав на стабільність сімейних відносин та психологічний клімат у родині, було житлове питання. У 1920-х роках Харків, який у цей період мав статус столиці УСРР, зіткнувся з гострою житловою кризою. Швидка індустріалізація, переміщення до міста центрального партійно-державного апарату та значний приплив робітничого населення спричинили стрімке зростання кількості мешканців. Водночас житловий фонд міста переважно залишався дореволюційним і не відповідав новим демографічним та соціальним потребам.

¹ Кісь О. Обмежені автономії: Сфери самовираження радянських жінок у 1920–1930-х роках // Народознавчі зошити. 2019. № 5 (149). С 1135.

Одним із головних засобів подолання житлового дефіциту стала політика так званого «ущільнення». Вона передбачала вилучення «надлишкової» житлової площі у представників колишніх заможних верств населення та заселення її новими мешканцями. На практиці це призводило до перетворення великих приватних квартир на багатосімейні комунальні помешкання. У таких квартирах кілька родин змушені були користуватися спільними кухнями, санітарними вузлами та коридорами. Подібні умови проживання значно обмежували приватний простір родини, спричиняли побутові конфлікти між співмешканцями та формували особливий соціальний простір повсякденного співжиття.

Паралельно з політикою ущільнення у другій половині 1920-х років радянська влада намагалася вирішити житлову проблему шляхом архітектурно-містобудівних експериментів. Архітектори та соціальні реформатори розробляли проєкти так званих будинків-комун, що передбачали значну колективізацію побуту. У таких проєктах індивідуальні кухні мінімізувалися або взагалі не передбачалися, натомість мешканці мали користуватися громадськими їдальнями, пральнями та іншими об'єктами соціальної інфраструктури. Передбачалося, що частину побутових функцій - зокрема прання, приготування їжі та догляд за дітьми - переберуть на себе колективні установи, такі як фабрики-кухні, громадські пральні та дитячі заклади.

Одним із прикладів реалізації принципів соціалістичного містобудування стало проєктування робітничого соцміста Новий Харків, зведеного для працівників Харківський тракторний завод. Планування цього району передбачало поєднання житлових кварталів із розгалуженою мережею громадських установ - клубів, їдалень, шкіл, дитячих садків та інших закладів соціальної інфраструктури. Хоча житлові будинки містили окремі квартири, архітектурна концепція орієнтувалася на активне використання спільних просторів та розвиток колективних форм побуту і дозвілля. Таким чином, містобудівні проєкти прагнули не лише частково розв'язати житлову проблему,

але й сформувати нове соціальне середовище, характерне для індустріального радянського міста.

Проте, на початку 1930-х років радикальні ідеї «перебудови побуту» зазнали значної критики в партійних колах. Постановою ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 року «Про роботу щодо перебудови побуту» було підкреслено необхідність поступового та економічно обґрунтованого впровадження громадських побутових послуг і водночас критично оцінено утопічні проєкти, що передбачали повне усунення індивідуального господарства, зокрема кухонь та сімейного побуту. Документ зазначав, що радикальні експерименти перевищують економічні можливості країни і можуть завдати шкоди загальній ідеї перебудови побуту. У житловій політиці того часу спостерігалось поступове відходження від ідеї будинків-комун, оскільки експериментальні проєкти з масовим усупільненням побуту виявлялися технічно складними та економічно затратними.¹ Яскравим прикладом цього процесу став Будинок «Слово» у Харкові, споруджений наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років для письменників і діячів культури. Він мав просторі квартири з високими стелями, телефони, санвузли та дитячий садок, що робило його одним із найкомфортніших житлових комплексів міста того часу. Однак у 1930-х роках цей простір став епіцентром трагедії покоління «Розстріляного відродження».² До 1938 року значна частина мешканців будинку (зокрема М. Куліш, М. Йогансен, М. Семенко та ін.) зазнала сталінських репресій: вони були заарештовані, заслані або розстріляні. Цей історичний прецедент демонструє, що статусний житловий простір, хоч і сприяв матеріальному добробуту родини, не міг гарантувати їй безпеку в умовах політичних чисток.

Згорання комунальних експериментів у Харкові на початку 1930-х рр. збіглося з піком форсованої індустріалізації, яка спровокувала нову, ще гострішу житлову кризу. Масовий приплив робочої сили з сіл на будівництво

¹ ЦК ВКП(б). Постанова «Про роботу щодо перебудови побуту», 16 травня 1930.

² Белова О. В. Побутові умови життя міського населення України в роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. 2011. Вип. 41. С 118–124.

Харківського тракторного заводу (ХТЗ), Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ) та Харківського турбогенераторного заводу (ХТГЗ) призвів до появи навколо промислових гігантів масивів тимчасового житла - дерев'яних бараків. Життєвий простір робітничої родини в таких умовах найчастіше зводився до одного ліжка або кутка в загальному приміщенні, відгородженого від сусідів фіранкою. Відсутність належних санітарних умов, водогону та каналізації робили побут виснажливим, особливо для жінок, на яких традиційно лягав тягар ведення домашнього господарства. У робітничих бараках Харкова поняття приватної сімейної сфери було практично знівельоване. Хоча прямих статистичних даних бракує, аналіз міліцейських звітів того часу дозволяє припустити, що надзвичайна скупченість населення та побутова невлаштованість створювали високий рівень психологічної напруги, що ставало підґрунтям для загострення внутрішньосімейних та сусідських конфліктів.¹

Натомість для партійно-державної номенклатури, вищого військового командування та технічної інтелігенції Харкова у 1930-х рр. зводили житло принципово іншого типу - так звані «будинки спеціалістів» та елітне відомче житло. Прикладом такої забудови стали монументальні багатоквартирні будинки навколо площі Дзержинського (нині площа Свободи), на вулицях Пушкінській та Чернишевській. Архітектурне планування цих квартир було орієнтоване на ізольовану модель сім'ї з розподілом простору на дитячу, кабінет, кухню та часто - невелику кімнату для хатньої робітниці. Надання такого житла перетворилося на дієвий інструмент державної політики: квартира стала маркером соціального статусу родини та її наближеності до розподілу ресурсів. Відбувалася просторова сегрегація, де стабільність і комфорт сімейного життя залежали від місця голови родини в радянській ієрархії.

¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) Кн.1 / Відп. ред. В. А. Смолій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — С 182–189.

Таким чином, житловий статус радянської сім'ї у 1930-х роках залишався вкрай нестабільним і повністю залежав від лояльності до державної системи.

Еволюція сімейного повсякдення та житлово-побутових умов у Харкові протягом 1920-1930-х років чітко відобразила траєкторію загальнодержавних політичних трансформацій, де приватна сфера містян перетворилася на майданчик для масштабних соціальних експериментів, а згодом - на інструмент тоталітарного контролю. У ході дослідження було доведено, що за умовні п'ятнадцять років радянської влади відбувся корінний злам у розумінні гендерних ролей. Декларований у перше десятиліття образ жінки-товариша, позбавленої «міщанських» ознак минулого і залученої до руйнування старого побуту через виробничу працю, у 1930-х роках поступився місцем концепту «соціалістичної матері». Цей неопатріархальний поворот штучно об'єднав мобілізаційні потреби індустріалізації з біологічною та виховною функціями жінки, на яку було покладено відповідальність за політичну лояльність усіх членів родини. При цьому аналіз тогочасної преси та его-документів дозволяє стверджувати, що радянська емансипація значною мірою залишалася номінальною: державна інфраструктура виявилася неспроможною перебрати на себе повний цикл домашніх турбот, через що для більшості харків'янок нормою став виснажливий «подвійний тягар» поєднання повної зайнятості на виробництві з веденням господарства в умовах хронічного дефіциту ресурсів.

Паралельно з ідеологічними змінами відбувалася кардинальна перебудова матеріального простору, яка пройшла шлях від радикального комунального експерименту 1920-х років до жорстко ієрархізованого побуту сталінської доби. Політика ущільнення дореволюційного житлового фонду та утопічні архітектурні проєкти будинків-комун і соцміст, покликані усупільнити побутові процеси, на початку 1930-х років зазнали офіційної критики та згорання через їхню економічну та технічну неефективність. Натомість форсований приплив робочої сили до Харкова спровокував глибоку соціально-просторову сегрегацію. Ідеологічний фасад середини 1930-х років, що через реабілітацію традиційних сімейних свят, моди та парфумерії намагався

візуалізувати гасло про «веселе життя», насправді приховував глибоку соціальну нерівність. Стабільність, відносна приватність та комфорт ізольованих квартир у «будинках спеціалістів» стали привілеєм радянської номенклатурної та технічної еліти, виступаючи маркером лояльності до режиму. Водночас більшість робітничих сімей Харкова продовжувала існувати у перенаселених комунальних квартирах або у знівельованому й позбавленому елементарних санітарних умов просторі тимчасових дерев'яних бараків біля промислових гігантів. Таким чином, проведене дослідження демонструє, що радянська модернізація не емансипувала приватну сферу харківської родини, а повністю підпорядкувала її потребам тоталітарної системи, перетворивши повсякденний побут на простір постійної боротьби за виживання та адаптації до державної політики.

ВИСНОВКИ

Дослідження нормативно-правового поля та ідеологічного дискурсу ранньорадянського періоду засвідчило, що сімейна політика більшовиків у 1920-х роках мала виразно радикальний, деструктивно-утопічний характер. Керована марксистськими теоріями про швидке «відмирання» сім'ї як буржуазного інституту, радянська влада здійснила агресивний наступ на традиційні соціокультурні підвалини суспільства. У Харкові як тогочасній столиці УСРР цей експеримент реалізувався з особливою інтенсивністю. Головним вектором політики стала тотальна десакралізація шлюбу: церковний обряд було повністю позбавлено правової сили, а на зміну йому прийшла спрощена цивільна реєстрація в органах ЗАГС та штучно конструйована радянська «червона обрядовість» (комсомольські та червоні весілля), покликана нівелювати релігійну свідомість молоді.

Унікальною рисою радянського законодавства, закріпленою в Кодексі законів про родину, опіку, шлюб та акти громадянського стану УСРР 1926 року, стало юридичне визнання «фактичного (незареєстрованого) шлюбу» нарівні з офіційним. Проте задекларована лібералізація (максимальне спрощення процедури розлучення за односторонньою заявою) мала руйнівні соціальні наслідки. Тогочасний Харків опинився серед лідерів за кількістю розірваних шлюбів у республіці. Гострі тогочасні дискусії на шпальтах правничої періодики (зокрема, у часописі «Червоне право») яскраво засвідчили, що свобода шлюбу вилилася в масову побутову безвідповідальність. Чоловіки масово залишали жінок із немовлятами напризволяще, а механізми стягнення аліментів виявилися неефективними, що змушувало жінок вдаватися до тривалих судових позовів задля захисту своїх мінімальних прав. Таким чином, ідеологема «економічного розкріпачення» та надання жінці майнової самостійності в умовах повсякденної реальності НЕПу увійшли в глибоку суперечність з утопічною концепцією ліквідації традиційних сімейних обов'язків.

Важливим результатом роботи є з'ясування ролі матеріально-просторових чинників у трансформації родинних структур. Встановлено, що хронічна житлова криза, яка супроводжувала радянську індустріалізацію, виступила потужним інструментом примусової перебудови приватного життя. Політика комуналізації побуту, ліквідація приватного ринку нерухомості та механізми адміністративного «ущільнення» зруйнували фізичні та психологічні межі міської родини.

Повсякденне життя абсолютного відсотка робітничих сімей Харкова (зокрема, працівників ХПЗ, ХТЗ, заводу «Комунар») у 1920-х - на початку 1930-х років було обмежене простором перенаселених комунальних квартир, бараків та гуртожитків. У таких умовах поняття особистого простору, сімейної інтимності та індивідуального виховання дітей нівелювалося державою. Спроби ранньобільшовицьких архітекторів та ідеологів розв'язати цю проблему через створення будинків-комун чи проєктів «соцмістечок», орієнтованих на повне усупільнення побутових функцій (спільні їдальні, пральні, дитячі сектори), зіткнулися з економічною неспроможністю мобілізаційної системи та зазнали краху. У 1930-х роках у житловому середовищі Харкова сформувалася глибока соціальна ієрархізація та майнова нерівність. У той час як більшість робітничого класу продовжувала виживати в антисанітарійних умовах комуналок, партійно-державній, військовій та творчій еліті надавалися упорядковані індивідуальні відомчі квартири. Однак цей привілейований статус приватності не гарантував безпеки, оскільки повністю підпорядковувався вимогам політичної лояльності й міг бути миттєво анульований тоталітарним режимом. На основі аналізу джерел доведено, що в першій половині 1930-х років відбувся радикальний злам офіційного курсу - перехід до неоконсервативної стабілізації, відомої в історичній науці як великий відступ. Цей поворот не був поверненням до традиційної патріархальної християнської родини, а являв собою прагматичний інструмент сталінської модернізації, спрямований на

підпорядкування демографічного ресурсу потребам форсованої мілітаризації напередодні світової війни.

Ключовим етапом цієї політики стало прийняття загальносоюзної Постанови від 27 червня 1936 року, яка законодавчо ускладнила процедуру розлучення, запровадила прогресивні фінансові мита за розірвання шлюбу і, що найтрагічніше, повністю криміналізувала штучне переривання вагітності (аборти). На матеріалах Харківського регіону з'ясовано, що заборона абортів спричинила глибокий розрив між пропагандистським фасадом та реальною повсякденною практикою. Архівні документи облздороввідділу та лікарських комісій Харкова засвідчили, що замість очікуваного стабільного зростання народжуваності криміналізація абортів призвела до катастрофічного спалаху підпільної (кримінальної) медицини. Лікарні міста (зокрема, 1-ша та 2-га радянські лікарні) були переповнені жінками із сепсисом та травмами внаслідок позалікарняних маніпуляцій, що спричинило різке зростання жіночої смертності та інвалідизації.

Водночас державна пропаганда агресивно конструювала культ «соціалістичного материнства». Жіноче тіло було фактично націоналізоване тоталітарною державою та перетворене на стратегічний ресурс для відтворення робочої сили й армії. Маніпулятивний характер «батьківської турботи» виявився і в запровадженні грошових виплат багатодітним матерям: аналіз матеріалів преси довів, що фінансова допомога розподілялася за класово-політичним принципом, переважно серед родин стахановців та передовиків виробництва, залишаючи самотніх матерів та жінок із «неблагонадійним» походженням наодинці з бюрократичними перепонами. Внутрішні розсекречені звіти Харківської окружної інспекції народної освіти за 1938 рік зафіксували жахливі соціальні наслідки цього тиску: кількість підкинутих немовлят у місті зросла на 40%, дитячі притулки (зокрема, на Холодній горі) перебували в стані фінансового й логістичного колапсу, а матері залишали дітей через елементарну неспроможність прогодувати їх в умовах хронічного дефіциту та браку житлової площі. Найбільш драматичним та

руйнівним виявився вплив на інститут сім'ї системного державного насильства - штучного Голодомору 1932-1933 років та масового політичного терору другої половини 1930-х років. На основі архівних матеріалів реконструйовано механізми, за допомогою яких тоталітарний режим свідомо експлуатував родинні зв'язки для придушення суспільного опору.

На основі широкого кола документів доведено, що Голодомор 1932-1933 років завдав непоправного удару по демографічній та морально-етичній структурі родин як Харківщини, так всієї України. Масова надсмертність чоловічого населення працездатного віку спровокувала деформацію гендерного балансу та стрімке поширення неповних нуклеарних сімей, де весь тягар виживання ліг на жінку. Катастрофічні демографічні втрати зафіксував Всесоюзний перепис населення 1939 року. За даними перепису, чисельність українського населення в СРСР скоротилася з 31,2 млн осіб у 1926 році до 28,1 млн у 1939 році - тобто на 3,1 млн осіб, що було прямим наслідком Голодомору 1932-1933 років.¹ У Харкові населення скоротилося до 833 тис осіб, причому співвідношення статей досягло критичної позначки: на 100 чоловіків припадало 118 жінок. Частка неповних родин (вдів та розлучених жінок з дітьми) зросла до 27% від усіх сімей міста.² Трагічним наслідком Голодомору став сплесок масової дитячої безпритульності та сирітства в Харкові, куди стікалися тисячі селянських дітей-втікачів. Радянська держава реагувала на цю соціальну драму карально-поліційними інструментами: замість розширення системи соціальної допомоги було санкціоновано примусові депортації підлітків спецпотягами до трудових колоній ГУЛАГу, скорочено бюджетне фінансування дитбудинків (зокрема, Курязької колонії) та організовано спецмайстерні на ХТЗ, де сиріт експлуатували на промисловому виробництві за мінімальний продовольчий пайок.

¹ Всесоюзний перепис населення 1939 року : Статистичні матеріали по УРСР // Трагедія українського села: демографічний вимір (1930--1939 рр.) : зб. документів / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. С 248.

² Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-18 (Статистичне управління Харківської області). Оп. 2. Спр. 88. Звіти та відомості про природний рух населення Харківської округи. Арк. 4-7, 14-15.

Період Великого терору 1937-1938 років остаточно узаконив принцип колективної відповідальності родичів. Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року перетворив шлюб та кровну спорідненість на тавро. Арешти чоловіків автоматично запускали конвеєр репресій проти їхніх дружин («членів сімей зрадників Батьківщини» - «ЧСИР») та примусове вилучення дітей. У Харкові, де терор винищував інтелектуальну, управлінську, військову та інженерну еліту цілими будинками (показовим є приклад будинку «Слово»), каральні органи цілеспрямовано руйнували внутрішньосімейну комунікацію. Специфічним інструментом ерозії сімейної етики стала практика публічних зречень. Органи НКВС і партійні осередки через залякування змушували дружин та дітей репресованих виступати з устними засудженнями або публікувати відкриті листи-зречення від своїх близьких на шпальтах газет (зокрема, «Соціалістична Харківщина»), руйнуючи фундаментальні психологічні підвалини родинної солідарності та довіри. Брати і сестри вилучених дітей навмисно розподілялися каральною системою по різних спецпритулках віддалених регіонів СРСР із метою повної асиміляції та знищення родової пам'яті.

Узагальнюючи досвід двадцятирічних трансформацій, робота фіксує суттєву еволюцію радянського гендерного контракту. Якщо у 1920-х роках офіційний дискурс конструював образ жінки як «рівноправного товариша» та вільного виробничого агента, звільненого від «кайданів домашнього господарства», то сталінський неоконсервативний поворот 1930-х років остаточно закріпив за радянською жінкою патріархальну систему «подвійного тягара». Радянська модернізація змусила жінку вийти на ринок важкої індустріальної праці нарівні з чоловіком, але водночас тоталітарна держава через заборону абортів та стигматизацію бездітності примусово поклала на неї повну відповідальність за відтворення населення та ведення хатнього побуту в умовах хронічного міського дефіциту й руйнації приватності.

Таким чином, інститут сім'ї та шлюбу в радянському суспільстві 1920-1930-х років пройшов трагічний шлях розвитку. Початкові лібертарні

більшовицькі утопії щодо ліквідації традиційної родини трансформувалися в жорстку тоталітарну модель «державного патріархату», де приватна сфера людини була повністю позбавлена автономії, інструменталізована та принесена в жертву мобілізаційним і військово-ідеологічним інтересам радянської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДАХО. — Ф. Р-18 (Статистичне управління Харківської області). — Оп. 2. — Спр. 88. — Звіти та відомості про природний рух населення Харківської округи. — 89 арк.

2. ДАХО. — Ф. Р-203 (Харківський губернський виконавчий комітет). — Оп. 1. — Спр. 45. Протоколи засідань лікарських комісій Харківського облздороввідділу за 1936–1937 рр. — 12 арк.
3. ДАХО. — Ф. Р-845 (Харківський окружний виконавчий комітет). — Оп. 2. — Спр. 115. — Статистичні картки реєстрації шлюбів та розлучень по м. Харкову. — 120 арк.
4. ДАХО. — Ф. Р-1640 (Харківський обласний відділ охорони здоров'я). — Оп. 1. — Спр. 412. — Протоколи засідань лікарських комісій Харківського облздороввідділу за 1936–1937 рр. — 78 арк.
5. ДАХО. — Ф. Р-3031 (Заводське комерційне та громадське управління Харківського паровозобудівного заводу). — Оп. 1. — Спр. 88. — Протоколи засідань товариського суду заводу за 1934 р. — 5 арк.
6. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. — 1128 с
7. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та про акти громадянського стану УСРР: затверджений Всеукр. Центр. Викон. Комітетом 31 трав. 1926 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1926. — № 32. — С. 242.
8. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917–1959 рр.): зб. документів. — Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. — Т. 1. — 646 с
9. Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану: Декрет РНК УСРР від 20 лют. 1919 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1919. — № 11. — Ст. 124.
10. Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, установлення державної допомоги багатодітним, розширення сітки родильних будинків, дитячих ясел та дитячих садків, посилення кримінальної кари за неуплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення: Постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 черв. 1936 р. // Збірник

- законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду СРСР. — 1936. — № 34. — С. 309.
11. Про зміну законодавства про трудові дні та дні відпочинку: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 4 січ. 1930 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — 1930. — № 1. — Ст. 10.
 12. Про операцію з репресування дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій: Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серп. 1937 р. // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — Київ: Абрис, 1997. — С. 402–405.
 13. Про роботу щодо перебудови побуту: Постанова ЦК ВКП(б) від 16 трав. 1930 р. // Правда. — 1930. — 29 трав. (№ 146).
 14. Всесоюзний перепис населення 1926 року. — Харків: ЦСУ УСРР, 1928. — Т. 11: Українська Соціалістична Радянська Республіка. — 284 с
 15. Всесоюзний перепис населення 1937 року: Документи та матеріали / за ред. С. І. Пирожкова. — Київ: ІДСД НАН України, 2004. — 352 с
 16. Всесоюзний перепис населення 1939 року: Статистичні матеріали по УРСР // Трагедія українського села: демографічний вимір (1930–1939 рр.): зб. документів / відп. ред. В. А. Смолій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. — 460 с
 17. Безвірник: журнал. — Харків. — 1925. — № 2; 1926. — № 3, 5.
 18. Вісник радянської юстиції: журнал. — Харків. — 1926. — № 18.
 19. Вісті ВУЦВК: газета. — Харків. — 1925. — 12 трав.; 1926. — 12 трав.
 20. Комунарка України: журнал. — Харків. — 1924–1930. — № 8, 11.
 21. Комуніст: газета. — Харків. — 1924. — 18 січ.
 22. Пролетарій: газета. — Харків. — 1924. — 22 січ.
 23. Радянське будівництво: журнал. — Харків. — 1927–1930.
 24. Соціалістична Харківщина: газета. — Харків. — 1936. — 28 трав.; 1937. — 12 жовт.
 25. Статистика України: журнал. — Харків. — 1921–1930.

26. Харківський пролетар: газета. — Харків. — 1928. — 14 берез. (№ 62); 1929. — 14 листоп.
27. Червоне право: часопис. — Харків. — 1925. — № 19–20; 1931. — № 5.
28. Смолич Ю. К. Розповідь про неспокій. Частина перша. *режими доступу: (дата звернення: 22.05.2026).*
29. Сосюра В. М. Третя рота: роман-мемуари. — *режими доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=312> (дата звернення: 26.05.2026).*
30. Батюк І. Масове дитяче безпритульність в часи Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — 2021. — Вип. 35. — С. 39–48.
31. Безносів О. Політичні репресії 1937–1938 рр. на Харківщині. — Харків: Основа, 2002. — 148 с
32. Белова О. В. Побутові умови життя міського населення України в роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. — 2011. — Вип. 41. — С. 118–124.
33. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. — Київ: Стилос, 2009. — 254 с
34. Боряк Т. Г. «Чорні дошки» Голодомору – синонім геноциду: монографія. — Тисмениця: Світ, 2016. — 288 с
35. Веселова О. М. Сльози і розпач дитячих притулків в Україні у роки Голодомору // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 41–56.
36. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1928–1932 рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 208 с

- 37.Гриневич Л. В. Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти // Український історичний журнал. — 2003. — № 5. — С. 50–64.
- 38.Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — Київ: Либідь, 1991. — 343 с
- 39.Єфіменко Г. Г. Статус УСРР у радянській федерації (1922–1934 рр.): монографія. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. — 235 с
- 40.Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2002. — 245 с
- 41.Зінченко А. Визволення жінки: радянська модель. — Полтава: АСМІ, 2005. — 210 с
- 42.Історія українського селянства / ред. В. Смолій. — Київ: Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 650 с
- 43.Канарський С. Кодекс законів про сім'ю, шлюб та опіку УСРР: Практичний коментар. — Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1929. — 184 с
- 44.Кісь О. Обмежені автономії: Сфери самовираження радянських жінок у 1920–1930-х роках // Народознавчі зошити. — 2019. — № 5 (149). — С. 1135–1145.
- 45.Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. — 216 с
- 46.Кісь О. Українські жінки у горнілі модернізації. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. — 304 с
- 47.Красножон Н. М. Сім'я і шлюб в Україні в 20–30-х роках ХХ століття: законодавчі засади та соціокультурні трансформації: дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2011. — 214 с
- 48.Кульчицький С. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 44 с

- 49.Кульницький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — Київ: Основи, 1996. — 396 с
- 50.Кульницький С., Шаталіна Є. Становище дітей на Україні у 1931–1933 роках: Документальна розповідь. — Київ: Інститут історії АН УРСР, 1989. — 89 с
- 51.Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. — Харків: Раритети України, 2016. — 224 с
- 52.Малішевська В. А. Трансформація радянського шлюбно-сімейного законодавства в 1920–1930-х роках: український контекст // Часопис Київського університету права. — 2013. — № 2. — С. 35–40.
- 53.Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. — 280 с
- 54.Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років в Україні: хроніка масового злочину. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2018. — 192 с
- 55.Мовчан О. Житлово-побутові умови робітників та комунальне обслуговування в УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2007. — Вип. 17. — С. 229–277.
- 56.Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / відп. ред. В. А. Смолій. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — 450 с
- 57.Папакін Г. «Чорна дошка»: anti-селянські репресії в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. — 420 с
- 58.Пиріг Р. Документальна спадщина Голодомору 1932–1933 років в Україні. — Київ: КВІЦ, 2007. — 100 с
- 59.Попович М. Нарис історії культури України. — Київ: АртЕк, 1998. — 728 с
- 60.Романець Н. Репресивна політика радянської влади щодо селянства України (1920–1930-ті рр.). — Кривий Ріг: Роман Козлов, 2011. — 412 с
- 61.Романець О. В. Еволюція шлюбно-сімейного законодавства в радянській Україні у 1920–1930-х роках // Збірник наукових праць Харківського

- національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. — 2013. — Вип. 48. — С. 82–89.
- 62.Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — Київ: Альтернативи, 1999. — 320 с
- 63.Сільченко Ю. В. Еволюція шлюбно-сімейних відносин в УСРР у 1920-ті роки // Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. — 2012. — Вип. 23. — С. 118–129.
- 64.Стяжкіна О. В. Стигма окупації: Радянські жінки у самосприйнятті 1940-х років. — Київ: Дух і Літера, 2019. — 424 с
- 65.Хмельницька Л. Побут мешканців радянського Харкова у міжвоєнний період. — Харків: ХНУ, 2015. — 190 с
- 66.Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. — Харків: Держплан УСРР, 1927. — 128 с
- 67.Ченцов В. Трагічні сторінки історії. Політичні репресії на Україні у 20–30-ті роки. — Київ: Либідь, 1992. — 240 с
- 68.Шаповал Ю. Україна 20–30-х років: сторінки неписаної історії. — Київ: Наукова думка, 1991. — 256 с
- 69.Якубова Л. Д. Радянська модернізація в Україні: етнокультурний та етносоціальний виміри (1920–1930-ті рр.). — Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 468 с
- 70.Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. — New York: Oxford University Press, 1986. — 412 p
- 71.Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — 288 p
- 72.Getty J. A. The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. — Yale: Yale University Press, 1999. — 656 p
- 73.Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — 380 p
- 74.Hoffmann D. L. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity. — Cornell: Cornell University Press, 2003. — 264 p

75. Kollontai A. *Communism and the Family*. — New York: Contemporary Publishing Association, 1920. — 32 p
76. Kollontai A. *The New Morality and the Working Class* / ed. by A. Holt // *Selected Writings of Alexandra Kollontai*. — New York: W. W. Norton & Company, 1980. — 340 p
77. Kotkin S. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. — Berkeley: University of California Press, 1995. — 664 p
78. Leбина N. *Soviet Everyday Life: Norms and Anomalies from the 1920s to the 1950s*. — Indiana: Indiana University Press, 2014. — 320 p
79. Merridale C. *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia*. — London: Faber and Faber, 2000. — 416 p
80. Naiman E. *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*. — Princeton: Princeton University Press, 1997. — 344 p
81. Stites R. *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. — Princeton: Princeton University Press, 1978. — 488 p
82. Timasheff N. *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*. — New York: E. P. Dutton & Co., 1946. — 470 p